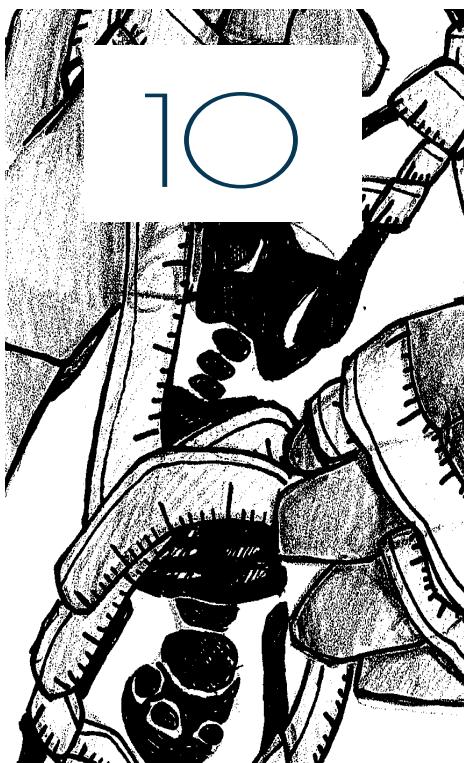

De Filosoof

Periodieke uitgave van de Faculteitsvereniging van Utrechtse Filosofiestudenten voor het Departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht - Nummer 89

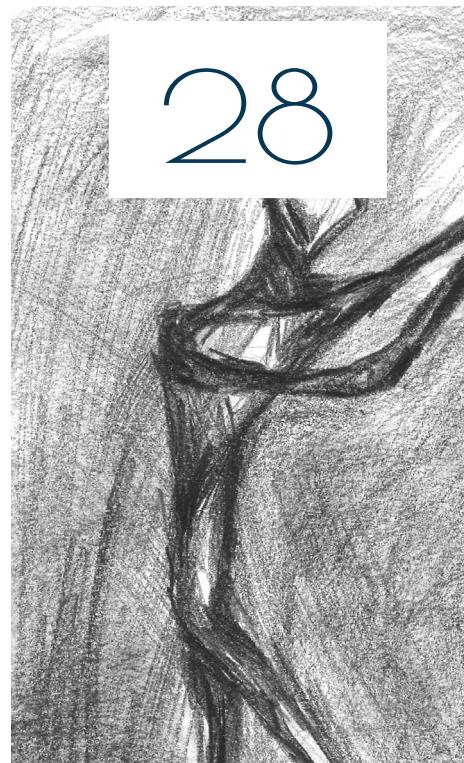
THEMA Bureaucratie

10

24

28

De menselijke maat in de
bureaucratie: lovenswaardig
ideaal of
symptoombestrijding?
Dr. Maurits de Jongh

Big data and the
problem of modernity
Mette van Liempd

De likeurtjes in het leven -
over het principe
van de tekortschietende
compensatie
René ten Bos

Editorial	3	Sam Langelaan
Column	4	Victor Smit
Meten met de menselijke maat: interview met Marcel Canoy	6	Julia Valstar, Can Polat, Sam Langelaan
De menselijke maat in de bureaucratie: lovenswaardig ideaal of symptoombestrijding?	10	Dr. Maurits de Jongh
Alumni binnen de bureaucratie	14	Wijcher van Dijk
Schrijfwedstrijd	16	Paul Ziche, Linde van Wingerden, Willemijn Debets
Alumni binnen de bureaucratie	22	Mariet de Boer
Big Data and the problem of modernity	24	Mette van Liempd
De likeurtjes in het leven – over het principe van de tekortschietende compensatie	28	René ten Bos
Alumni binnen de bureaucratie	30	Boet Bruijniks
X of Niks	32	Pim Claessens
Illustratie	35	Daphne Lamfers

Colofon

De Filosoof is een periodieke uitgave van de Faculteitsvereniging van Utrechtse Filosofiestudenten voor het departement Filosofie en Religiewetenschap van de Universiteit Utrecht

HOOFDREDACTIE

Sam Langelaan

REDACTIE

Sam Langelaan
Giulia Grosskop
Jeroen Verkade
Linde van Wingerden
Loes de Groen
Can Polat
Mette van Liempd
Julia Valstar
Victor Smit
Willemijn Debets

VORMGEVING

Giulia Grosskop
Omslag door Giulia Grosskop

OPLAGE

500

MAAND VAN UITGAVE

September, 2023

ADRES

Janskerkof 13A,
4512 BL Utrecht

REDACTIE

redactie.filosoof@gmail.com

REDACTIE

<http://fufexpluribusunum.nl/links/de-filosoof/>

KOPIJ

De redactie behoudt zich het recht artikelen te wijzigen of in te korten.

COPYRIGHT

De redactie streeft ernaar copyright te respecteren, mocht er toch een inbreuk plaatsvinden, dan verzoeken wij dat u contact met ons opneemt.

Geachte lezers,

De nieuwe uitgave van De Filosoof, die u nu voor u heeft, heeft als thema Bureaucratie. Nu is dit niet een vanzelfsprekend filosofisch thema. Hoewel het een kenmerkend onderdeel is van de moderne maatschappij, wordt bureaucratie niet standaard uitgediept in het filosofie-onderwijs. Wij als redactie grepen de kans aan om dit gat te dichten.

Bureaucratie heeft iets enigmatisch. In de eerste plaats suggereert het bij uitstek saaiheid. De saaiheid van lang wachten, stempels, tabellen, stoffige kamertjes en versufte ambtenaren. Tegelijkertijd heeft bureaucratie ook een angstaanjagend aspect. Denk hierbij aan de angst om gegevens verkeerd in te vullen, gegevens die in meters hoge ministeriegebouwen in Den Haag iedere dag door duizenden ambtenaren worden verwerkt. De angst dat je nooit met deze ambtenaren kan spreken, of van afdeling naar afdeling zal worden gestuurd (zij het fysiek, digitaal of telefonisch) als je het waagt om toch dit contact op te zoeken.

Het saaie en angstaanjagende zijn allebei onderdeel van het vervreemdende karakter van bureaucratie. Bureaucratie is een moderne uitvinding, die het mogelijk maakt om moderne staten, maar ook bedrijven en andere instanties zoals universiteiten, efficiënt gaande te houden.¹ Het is een machtsmiddel dat in essentie uitgaat van het reduceren van menselijke levens tot hanteerbare gegevens, waarbij in principe geen relatie bestaat tussen uitvoerder en de persoon achter de gegevens. De recente Toeslagenaffaire laat ook zien dat de angst voor dit machtsmiddel niet onterecht is.

Kafka kan natuurlijk niet onbesproken blijven als het gaat om filosofie en bureaucratie. Hij is bij uitstek een duider van het vervreemdende aspect ervan. Zoals de trouwe volger van ons blad heeft kunnen bemerken, hebben wij een schrijfwedstrijd voor korte Kafkaesque verhalen opgesteld. De door de jury, voorgezeten door **prof.dr. Paul Ziche**, als best beoordeelde stukken staan in deze editie gedrukt.

Aangezien wij allen er in ieder geval als burgers mee in aanraking komen, is bureaucratie tevens onderwerp van hedendaags (publiek) debat. Na de Toeslagenaffaire wordt het hanteren van de menselijke maat door velen als de oplossing gezien om de mens in de bureaucratie niet uit het oog te verliezen. **Prof.dr. Marcel Canoy**, expert op dit gebied en raadgever op het hoogste politieke niveau, vertelt in een interview over de motivaties achter, en het toekomstperspectief van, de menselijke maat. Daarentegen vraagt **dr. Maurits de Jongh** zich juist kritisch af of de bureaucratie er met het in acht nemen van de menselijker maat nou wel echt eerlijker op zou worden. Op basis

¹ Dit geldt overigens ook voor De Filosoof zelf. In het produceren van deze editie zijn wij als redactie, of beter gezegd onze werkwijzen, als "omslachtig" en "vervreemdend" beschreven. Hoewel wij hier wel om hebben moeten grinniken, kan de lezer er gerust op zijn dat er al een commissie is aangesteld, die een duidelijk rapport zal opstellen en kijken wie hiervoor verantwoordelijk is en wat er beter kan. Ook is de hoofdredacteur bij voorbaat opgestapt en naar Zuid-Amerika gevlogen.

van **Dr. René ten Bos'** artikel over de 'compenserende mens' zou u zich nog de volgende vraag kunnen stellen: komt de vraag naar het hanteren van de menselijke maat niet voort uit een oeverloos willen compenseren?

Daarnaast hebben wij ook meerdere alumni van de studie Filosofie geïnterviewd, die momenteel binnen een bureaucratische organisatie werken. Hoewel bureaucratie vaak als een kwaad wordt gezien, getuigen hun verhalen van de menselijkheid van de bureaucraten.

Mocht u de pracht van de bureaucratie overtuigd zijn, dan geeft columnist

Victor Smit u nog tips om bovenaan de bureaucratieketen te komen. **Mette van Liempd** analyseert de bureaucratie van de 21ste eeuw, door big data binnen het conceptuele kader van Hannah Arendt te plaatsen. **Pim Claessens** betoogt tegen de tergende politiek en bureaucratie van genderduiding op paspoorten.

Tenslotte: dit is de laatste editorial die ondergetekende voor De Filosoof zal schrijven. Ik draag het stokje over aan **Mette van Liempd** en zal mij verder onder de algemene redactie scharen. Veel leesplezier!

Namens de redactie,

Sam Langelaan

DE AMBTENAAR IN MIJ: 5 TIPS VOOR DE BEGINNENDE BUREAUCRAAT

Victor helpt je in deze column om je leven te bureaucratiseren, zodat **jij** ook van de voordelen kan profiteren.

Dat bureaucratie slecht, gemeen en stom is zal u in de rest van dit blad voldoende kunnen lezen. Bovendien vindt u dit waarschijnlijk zelf al, tenzij u vindt dat die toeslagenouders niet zo moeten zeuren, in welk geval ik u eraan wil herinneren dat de incasso van uw VVD-contributie er binnenkort weer aankomt. In ieder geval lijkt het me dat we allemaal onze mening toch wel klaar hebben liggen en dus zal ik, hoewel ik dit uiteraard graag **zelf** gedaan had, het toch maar aan de andere auteurs in deze editie overlaten om tegen het heilige huisje van de ambtenarij aan te schoppen. Contraire hieraan zal ik u van enkele tips voorzien om de ambtenaar in uzelf wakker te maken en de bureaucratie in te zetten om uw eigen leven gemakkelijker te maken.

In de socio-economische voedselketen staat de bureaucraat nou eenmaal hoger dan een alleenstaande moeder uit Nieuwegein met een dubbele baan en vier kinderen thuis (waar ze misschien dus wel **véél** te **véél** toeslag voor krijgt).

Dit, ten eerste, omdat het De Filosoof nog altijd aan een goed lifestyle-katern ontbreekt en ik maar al te graag in dit gat zou willen springen, en ten tweede omdat de bureaucratie zich buitengewoon goed leent om het persoonlijke comfort, al dan niet ten koste van uw medemens, te verhogen. Immers, bureaucratie is niets meer dan de prijs die de samenleving betaalt zodat ambtenaren eens even goed de Tv-gids kunnen doornemen bij de koffieautomaat, of stiekem even Dumpert checken terwijl ze gulzig een voorbelegd HEMA-broodje naar binnen schranchen. In de socio-economische voedselketen staat de bureaucraat nou eenmaal hoger dan een alleenstaande moeder uit Nieuwegein met een dubbele baan en vier kinderen thuis (waar ze misschien dus wel **véél** te **véél** toeslag voor krijgt) en dus zal ik u graag van wat tips voorzien zodat u ook on top eindigt. Wellicht dat we er zo nog in slagen om iemand van mening te laten veranderen deze editie.

Victor Smit studeert zowel Liberal Arts and Sciences als Filosofie in Utrecht en is columnist bij De Filosoof.

Leer het OER uit uw hoofd (het liefst met nummering).

Dat alle marginale macht en invloed naar uw hoofd stijgt is natuurlijk de bureaucraat eigen en dus moet u leren om uw docenten ook een keer de les te lezen. Precies voor dit doeleinde (en ongetwijfeld ook voor bestuurlijke redenen, maar ja, dat is uw afdeling niet) is er door de faculteit een document opgesteld, te weten de onderwijs- en examenregeling, waarin een heel arsenaal aan voorschriften en regels staan waar u eens even lekker over kan gaan miemelen. Zit u al meer dan twee weken op een tentamencijfer te wachten? Artikel 5.9, tweede lid. Heeft u al iets te lang niets van uw tutor vernomen? Artikel 7.2, tweede lid, punt drie. In plaats van een herkansing gebruikmaken van trial by combat? Artikel 11.7, derde lid. Die laatste heb ik dan voor u verzonden, maar het klinkt officieel en als de schijn van officialiteit niet is waar de ambtenaar zijn macht vandaan haalt, dan weet ik het ook niet. Dat dit uw relatie met uw docenten compleet verziekt maakt natuurlijk niet uit; regels zijn regels en als het op papier staat krijg ik gelijk, lekker puh.

De student van tegenwoordig kan niet vroeg genoeg beginnen met bureaucratiseren.

Automatiseer uw Whatsapp-berichten.

Bent u het ook zo zat om de persoon, die u al drie dagen negeert, dat ongemeende en onovertuigende excususberichtje te sturen over dat u zo slecht bent in Whatsapp? Laat een chatbot na elk inkomend bericht sturen dat het tot drie werkdagen kan duren tot een reactie volgt. Dan lijkt u ineens geen slechte vriend meer, maar buitengewoon professioneel.

Neem uw tijd.

Een echte bureaucraat werkt nooit te hard. Negen uur op kantoor, vijf uur naar huis. Even kopje koffie halen, sigaretje roken, praatje maken. Heeft u snel antwoord nodig? Dan had u eerder bij me langs moeten komen. Precies deze energie kan de druk er in het studentenleven een beetje afhalen. Een paper inleveren over twee weken om 23:59? De docent heeft geluk als het vroeger dan 23:55 wordt. Al geloof ik dat menig student met deze tip niet bijster veel moeite zal hebben.

Overtuig DUO dat zij ú €32.405 moeten terugbetalen.

U leest het goed. De laatste tijd is er veel te doen geweest om zogenaamde 'DUO-hacks' die u een of ander financieel voordeel ten aanzien van uw studieschuld beloofden. Mooie staaltjes bureaucratie, waarlijk, maar eerlijk gezegd werd ik er op gegeven moment ook een beetje ziek van. Dus om dit hoofdstuk voor goed achter ons te laten, presenteert ik u the one DUO-hack to rule them all: Met deze simpele stappen overtuigt de bureaucraat met finesse de slaperige ambtenaren van de dienst uitvoering onderwijs dat die nog wat centen tegedoet heeft.

Ten eerste moet u de Zuid-Sudanese nationaliteit zien te verwerven. Hiervoor zal u naar de hoofdstad Juba af moeten reizen, wat het makkelijkst gaat als u hulp van een van de actieve rebellengroepen weet te krijgen. Deze accepteren slechts betaling in ruwe diamanten, dus u zult voor vertrek nog even langs de juwelier moeten gaan. Met een Zuid-Sudanees paspoort op zak weer aangekomen in Nederland, zult u een advocaat moeten vinden die frauduleuze administratieve documenten op wil stellen, waarin u uzelf als schuldeiser opgeeft van uw eigen studieschuld, onder uw Zuid-Sudanese identiteit. Ik zou hiervoor Inez Weski willen aanraden, omdat die van de moraliteit sowieso niet heel veel op heeft, maar het zou kunnen dat zij tegen de tijd van het verschijnen van deze column niet meer beschikbaar is. Op basis van deze documenten laat u (het liefst via een offshore-maatschappij in een land zonder diplomatische relaties met Nederland) aanmaningen sturen naar DUO. Vóór 2010 moest men namelijk nog via de IB-groep studiefinanciering aanvragen, welke op 1 januari van dat jaar opging in DUO. Onze onderzoeksredactie heeft uitgevonden dat bepaalde computersystemen van DUO nog op de oude, op Windows Vista werkende, servercomputers van de IB-groep lopen. Omdat Zuid-Sudan pas in 2011 onafhankelijk werd, kunnen deze computers uw aanmaningen dan ook niet verwerken. Vervolgens spant u een rechtszaak aan waarin u stelt dat DUO hiermee in gebreke is en voilà. How the tables have turned. In het slechtste geval streept de rechter de twee schulden tegen elkaar weg, maar dan heeft u tenminste net als uw ouders gratis kunnen studeren.

Als u al deze tips tot uitvoering gebracht heeft, kunt u uw ware leven als bureaucraat beginnen. Als het met uw filosofie-diploma toch moeilijk werk vinden is, kunt u dan altijd nog bij de belastingdienst gaan werken. Zo is de cirkel mooi rond. ■

Digitaliseer het schoonmaakrooster van uw studentenhuis.

Wat de bureaucratie echt tot onuitstaanbare, zelfgenoegzame en mensonterende hoogte heeft doen stijgen is natuurlijk de digitalisatie van alle denkbare systemen waar een aardig mens met een glimlach te veel zou oplossen. Computer says no, dat betekent bek houden, Gerda. Inleveren die kinderbijslag. Met iemand praten? Wat is dit, de negentiende eeuw?! U begrijpt het wel. De computer is sinds jaar en dag dé manier om de grilige en onregelmatige werkelijkheid in een overzichtelijk 32-bit Excel-bestandje te persen, waar het individu noch mee geholpen is, noch baat bij heeft, maar ja, dan past deze zich maar aan. Bovendien, als de computer het werk doet, kan het nooit uw schuld zijn, toch?

Precies deze immuniteit en ijskoude siliconen onverschilligheid is hetgeen wat de vaak afwezige arbeidsethos van het schoonmaakrooster – waarbij er nog wel eens door de vingers gekeken wordt, of het op een akkoordje gegooid wordt – weer eens flink op scherp kan zetten. De uitvoering is natuurlijk open voor persoonlijke voorkeuren, maar ter inspiratie zal ik u wat hoekstenen van de digitale bureaucratie opnoemen: email-reminders, verificatiecodes, bewijsmateriaal uploaden en automatische incasso's. Heeft je buurman een te wazige foto gestuurd om te zien of hij de plinten van de geru dit keer wél heeft meegenomen? Tien euro naar de huisrekening, jammer-de-pammer. Hij kan dan binnen tien werkdagen bezwaar aantekenen bij een offshore callcenter waar je de boel spotgoedkoop aan hebt uitbesteed maar waar ze helaas geen Nederlands spreken. Bonuspunten als de backend van uw computersysteem bestaat uit een verwarringende combinatie van verouderde floppy-systemen en papieren kopietjes die handmatig moeten worden ingescand. Dan heeft u de inefficiëntie van de belastingdienst ook mooi in huis gehaald.

Overtuig
DUO dat zij ú
€32.405 moe-
ten terugbetalen.

METEN MET DE MENSELIJKE MAAT

interview met Marcel Canoy

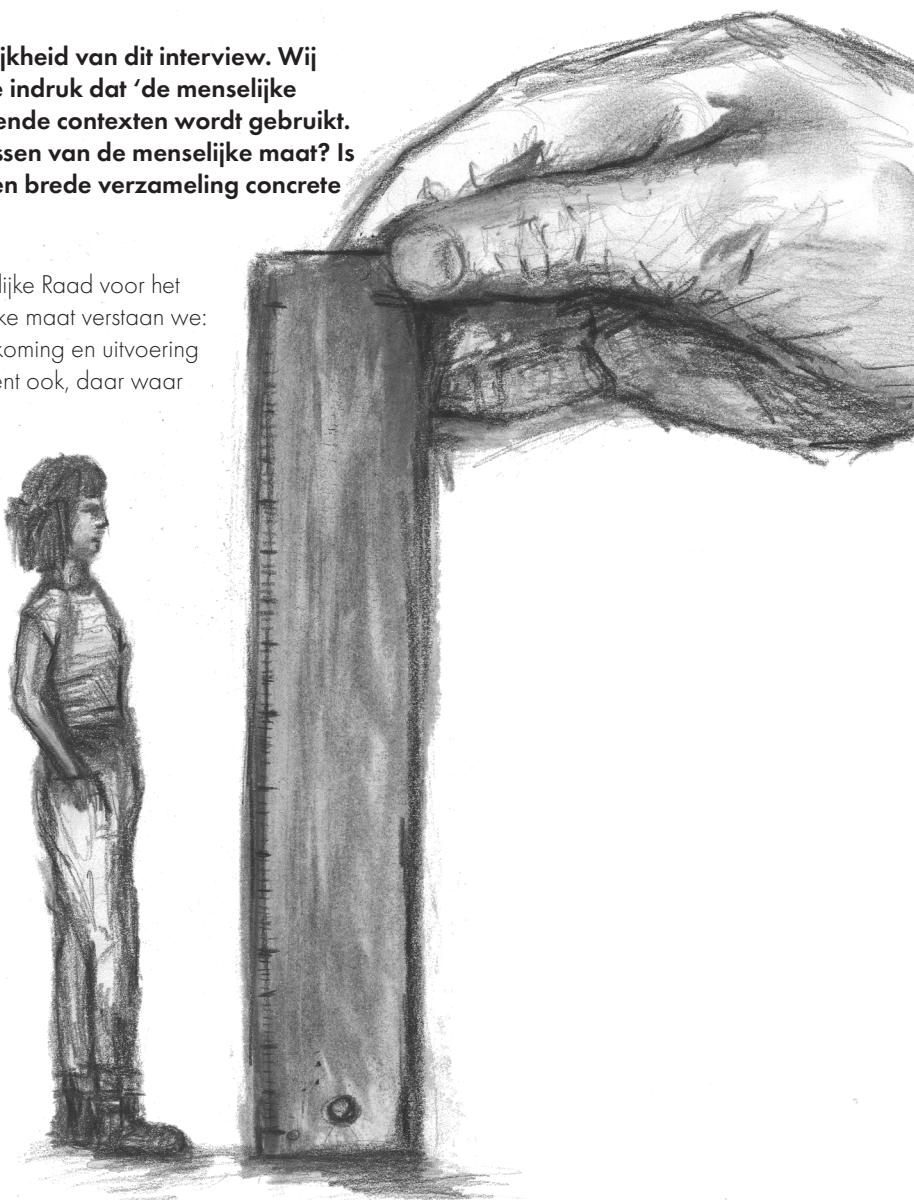
"Ongekend onrecht," zo luidt de titel van het verslag over de toeslagenaffaire van de parlementaire commissie (2020). Op het voorblad prijkt een afbeelding van grauwe tandwielen, symbolisch voor de bureaucratische machine die duizenden ouders ten onrechte als fraudeurs bestempelde, met verwoestende gevolgen. Als reactie op het vertrouwensverlies dat mede hierdoor was veroorzaakt, stelt (destijds demissionair) premier Mark Rutte in een uitzending van Nieuwsuur "het toepassen van de menselijke maat" voor als een van zijn nieuwe ideeën over hoe het land beter geregeerd kan worden. Sindsdien is het concept van de menselijke maat in populariteit toegenomen. Politieke debatten, rapporten en campagnes hebben er de afgelopen jaren vol van gestaan. Het beter toepassen van de menselijke maat, was echter niet bepaald een origineel idee van de premier zelf. Hij baseerde zich op het wetenschappelijke werk van psycholoog Sandra van Dijk en econoom Marcel Canoy. Deze twee wetenschappers gaven de premier meermalen raad over de menselijke maat en hielpen mee bij het schrijven van het huidige regeerakkoord (Trouw, 2021). De Filosoof ging in gesprek met **Marcel Canoy** over de menselijke maat, om meer duidelijkheid te krijgen over dit concept, de filosofische basis ervan te verkennen en te bespreken hoe dit ons staatsbestel zal veranderen.

Meneer Canoy, hartelijk dank dat voor de mogelijkheid van dit interview. Wij willen met de basis beginnen. Soms krijgen we de indruk dat 'de menselijke maat' een vrij vaag begrip is, dat in veel verschillende contexten wordt gebruikt. Kan men spreken van één definitie van het toepassen van de menselijke maat? Is er sprake van één overkoepelend idee of is het een brede verzameling concrete beleidaanpassingen?

Jazeker, er is wel een definitie. De WRR [Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid] hanteert de volgende: "Onder menselijke maat verstaan we: recht doen aan de belangen van burgers bij de totstandkoming en uitvoering van beleid, wet- en regelgeving. Menselijke maat betekent ook, daar waar het kan en moet afwijken van de standaard."

Dit lijkt nog steeds een vrij brede definitie: er wordt bijvoorbeeld "belangen" genoemd, maar niet hoe deze in kaart kunnen worden gebracht. Er wordt "afwijken van de standaard" genoemd, maar niet wanneer en op welke manier je dat doet. Ontbreken er daardoor geen handvatten voor de praktijk?

Je kunt niet van een definitie verwachten dat daar meteen handvatten voor de praktijk in zitten. Die handleiding voor de praktijk zit hem in de ervaring die je opdoet en publicaties over de aanpak, waarvan er veel verschenen zijn. Het Instituut voor Publieke Waarden doet hier ook al jarenlang onderzoek naar en geeft trainingen. Op deze manier zullen instanties die met menselijke-maat-problematiek worstelen een invulling aan de algemene definitie moeten gaan geven.

Illustratie door Sam Langelaan

Dus een van de redenen waarom de menselijke maat uit het oog verloren is, is een teveel vertrouwen op computers, algoritmen en systemen. Uiteindelijk moet het gewoon cultureel ingebet zijn in elke organisatie.

Laten we voor de duidelijkheid een concreet voorbeeld nemen. Zou u kunnen toelichten hoe er bijvoorbeeld in een verpleeghuis afgeweken kan worden van de standaard om aan de behoeftes van de bewoners tegemoet te komen?

Ik ben geen expert op het gebied van verpleeghuizen, maar ik weet er wel genoeg van om hier antwoord op te geven. Stel je voor dat het bij een verpleeghuis niet de bedoeling is dat bewoners helpen met koken., vanwege bijvoorbeeld veiligheidsvoorschriften, hygiënemaatregelen, et cetera. Stel je voor dat er een vrouw is van 85, die erg dement is, maar ze kan eigenlijk nog best goed koken. Menselijke maat betekent dan, dat zij gewoon in staat gesteld wordt, dat wel te doen, ondanks dat er misschien bepaalde kleine risico's zijn dat er dingen gebeuren die niet de bedoeling zijn. Handelen volgens de menselijke maat is typisch zoets: het beantwoorden aan de behoeftes van mensen en het benutten van de mogelijkheden van mensen in situaties waar dat misschien niet helemaal de bedoeling is, maar waar het ook niet zoveel kwaad kan.

Moet er dan een soort midden gezocht worden tussen wat aangeboden kan worden en wat diegene die er zit kan? Als een soort compromis?

Ik zou niet willen praten over een compromis. In alle situaties waar de menselijke maat relevant is gaat het er in eerste instantie om de behoeftes en mogelijkheden van mensen in kaart te brengen. Of dat nu om een verpleeghuis

gaat of een boete van de rechter of de Belastingdienst. Het gaat er om wat de persoonlijke context is van waaruit een bepaald besluit of een bepaalde handeling plaatsvindt. Daarna ga je kijken of er redenen zijn om daar rekening mee te houden. Dat hoeft helemaal geen compromis te zijn. Je kan gewoon iemand volledig gelijk geven, of volledig niet. De menselijke-maat-essentie is dat je weet wat er speelt. Hier is ook ruimte voor binnen bestaand beleid. Zo staat in de Gemeentewet dat als een handeling of een besluit van de gemeente onevenredig nadelige gevolgen voor een burger heeft, dat de gemeente altijd in het voordeel van de burger mag afwijken.

Hoe komt het dat het nu nog niet op zo'n bepaalde manier gebeurt? Je zou toch zeggen dat wetten en beleid altijd de belangen van burgers in het oog moeten houden?

Eén van de oorzaken is een doorgedraaide efficiëntieslag van de laatste tijd, die in eerste instantie eigenlijk heel positief is, omdat een heleboel processen gewoon geautomatiseerd zijn. Die automatisering is heel goed voor de zogenaamde "happy flow". Met deze happy flow bedoel ik eigenlijk alle standaardgevallen. Als jij een belastingformulier moet invullen en er is voor jou geen sprake van een uitzonderlijke toestand, dan is het heel fijn dat de computer het meeste voor je doet. Dat scheelt een hoop tijd en geld. Maar we kunnen met automatisering doorschieten, dat we dingen door algoritmen of computers laten bepalen, daar waar dat niet juist is. Eén van de redenen waarom de menselijke maat uit het oog verloren is, is een teveel vertrouwen op computers, algoritmen en systemen. Voor de meeste wetten en regelgeving geldt dat die met goede bedoeling gemaakt zijn en dat die de voorkeuren van de bevolking op een of andere manier reflecteren via een democratisch gelegitimeerd proces. Maar dat zijn wetten en regels die goed

zijn voor gemiddelden, voor de meesten. De menselijke maat zegt eigenlijk: we moeten antennes hebben, waarmee we, als een wet weliswaar voor een gemiddelde goed uitpakt, maar niet voor een individueel geval, op dat moment kunnen afwijken.

U zegt dus eigenlijk: in principe is alles al ingericht op de menselijke maat, maar met de efficiëntiegolf van de laatste tien jaar is deze uit het zicht geraakt. Gaat het er nu dan vooral om dat men weer die "antennes" krijgt? Dat we weer beter de randgevallen in het oog kunnen krijgen en daar rekening mee kunnen houden. Is dat wat de concrete menselijke maat inhoudt?

Ja, dat is precies wat het is en dat is ook precies, wat ik bij de ACM [Autoriteit Consument & Markt] doe. Ik geef voor elke directie bij de ACM een workshop met de collega's, waarin ze zelf casussen aandragen die een beetje ingewikkeld zijn en dan gaan we gewoon na: als wij rekening houden met de persoonlijke context, is dan deze boete eigenlijk wel terecht? Of misschien moeten we juist wel een hogere boete geven, omdat vanuit die persoonlijke context blijkt dat mensen eigenlijk te kwader trouw handelen. Er moet iets in het systeem zitten dat wanneer er daarvoor aanleidingen zijn we kunnen afwijken.

Kunt u misschien iets specifieker zeggen wat de kracht is van de menselijke maat en de antennes, waar u het over heeft, in verhouding tot simpelweg rekenen met cijfers en spreadsheets?

Dat is het beste uit te leggen door na te denken over wat er gebeurt als je dat niet doet. Stel je nou voor dat wij één of andere uitvoeringsorganisatie zijn – het UWV, ik noem maar wat – en dat we de menselijke maat niet hanteren. Dat heeft als gevolg dat mensen geconfronteerd

worden met besluiten die heel nadelig voor hen uitpakken, terwijl dat eigenlijk niet terecht is. Die mensen belanden dan vaak in regelingen die veel duurder zijn voor de maatschappij, en ook niet te vergeten voor henzelf. Ze belanden bijvoorbeeld in de schulden. Dan krijg je schuldhulpverlening, die is hartstikke duur en het is ook heel vernederend en vervelend voor mensen zelf.

Dus ook de kosten voor de samenleving zijn hiermee gemoeid?

Ja, het toepassen van de menselijke maat is vaak een investering, want je moet natuurlijk wel iets meer te weten komen over een persoonlijke situatie dan een algoritme kan. Maar vaak betaalt die investering zich dubbel en dwars terug. Wederom bijvoorbeeld bij het ACM: als wij de menselijke maat beter hanteren, dan reduceren wij de kans dat er rechtszaken tegen ons aangespannen worden.

Kunnen wij daaruit afleiden dat u meent dat marktutilisme en de menselijke maat geen vijand zijn van elkaar zijn? Hoe verhoudt dat zich tot iets als menselijke waardigheid?

Marktutilisme hoeft zeker geen probleem te zijn. Niet-economisten (bijvoorbeeld filosofen) gebruiken marktutilisme vaak in de extreme variant, dolgedraaid marktutilisme, waarbij mensen alleen maar denken in termen van het nut wat iets voor hen oplevert. Maar eigenlijk is met 'marktutilisme' in de neutrale zin absoluut niets mis. Als het simpelweg om transactionele zaken gaat - de verkoop van tomaten is gewoon afhankelijk van de prijs – dan functioneert de samenleving prima zo. Waar dit utilisme wel gaat botsen met zoiets als de menselijke waardigheid, is als je allerlei dingen op een utilistische manier behandelt, die eigenlijk niet in dat domein thuishoren. Op het moment dat je zaken die relationeel en niet transactioneel zijn, utilistisch gaat bekijken, dan kan dat heel snel botsen met menselijke waardigheid.

Is dat dan ook precies waar de menselijke maat op inspeelt? Zou u het eens zijn met de stelling, dat de menselijke maat er is om zaken die van onschabare waarde zijn niet uit het oog te verliezen?

Ja, daar zou ik het wel mee eens zijn. Stel, er komt een gemeenteambtenaar in contact met een werkeloze, die werk zoekt. Die persoon zegt: "Volgens de regels van de gemeente moet ik zoveel keer per maand solliciteren. Maar ik ben deze week heel ziek geweest." Als je als gemeenteambtenaar dit heel utilistisch of heel transactioneel behandelt, dan antwoord je: "Dit zijn de regels en nu krijgt u een boete X op uw bijstand..." Maar je kan ook zeggen: "Hoe gaan we dit oplossen?" Als je die zieke persoon een boete geeft, dan gaat die daar echt niet beter van worden. Je trapt diegene dan juist dieper de put in, net als bij de Toeslagenaffaire gebeurd is.

We willen het nu graag meer hebben over de politieke kant van de menselijke maat. U heeft indertijd de premier advies gegeven over dit onderwerp en heeft een bijdrage geleverd aan de inhoud van het huidige regeerakkoord. Bent u blij met wat er uiteindelijk is overgenomen in dit regeerakkoord?

Econometrist **Marcel Canoy** is hoogleraar gezondheidseconomie en dementie aan de VU, adviseur van de Autoriteit Consument en Markt, werkzaam bij Vilans en lid van de Adviescommissie Pakket van het Zorginstituut. Eerder werkte Canoy voor het Centraal Planbureau, de Europese Commissie, de Universiteit van Tilburg en Ecorys.

Ja en nee. Als je kritisch kijkt naar wat er in het regeerakkoord staat, dan is dat eigenlijk helemaal prima. Er staat best veel over de menselijke maat in, al kiezen ze niet altijd de term 'de menselijke maat'. Maar goed, uiteindelijk gaat het er ook om er mee wordt gedaan. Dit soort discussies leiden niet altijd tot makkelijk meetbare uitkomsten. Ik merk dat er in Den Haag, de uitvoeringsorganisaties en andere plekken in het land gigantisch veel aandacht voor de menselijke maat is. Er zijn heel veel organisaties die wel met dit onderwerp bezig zijn. Dan hoop je dat dat ook ergens toe leidt. Ik denk dat men nog weleens kan onderschatting hoe ingewikkeld het is voor organisaties om snelle stappen te zetten op dit vlak, omdat het een cultureel dingetje is. Die noodzakelijke culturele verandering is vrij traag. Ik denk dat er wel stappen in de goede richting worden gezet.

Kunt u dat misschien nog verder invullen: wat voor stappen worden er gezet en hoe denkt u dat die verschillende organisaties hier mee omgaan?

Laat ik even mijn eigen organisatie nemen, de ACM. Voor de toeslagenaffaire hadden we het nooit over dit onderwerp. Als er een overtreding was, dan kwam er een standaard boete of andere sanctie en dan konden mensen in hoger beroep gaan en dan mocht de rechter daar een uitspraak over doen. We merken nu dat de rechters, ook naar aanleiding van de Toeslagenaffaire, steeds kritischer zijn geworden op wat wij doen, of dat wel goed is onderbouwd en of onze sancties wel proportioneel zijn ten opzichte van de context van degenen in overtreding. Dat betekent dat wij daar ook mee aan de slag moeten en dat wij daardoor ook intern heel veel discussies hebben; moeten wij in dit geval wel dat instrument inzetten? Ik denk dat als wij dat doen, dat er bij andere organisaties die daar mee te maken hebben soortgelijke discussies zullen spelen. Nogmaals: dat gaat niet snel, maar je merkt wel gewoon dat dit soort discussies nu wel gevoerd worden, daar waar ze gisteren niet gevoerd werden.

**De menselij-
ke-maat-essentie is
dat je weet wat er
speelt.**

Dus aan de ene kant zie je dat de rechterlijke macht meer op de menselijke maat gaat toezien, doordat deze door de toeslagenaffaire meer is opgenomen in het politieke discours. En aan de andere zie je dat daardoor uitvoeringsorganisaties er al preventief op in spelen bij de uitvoering.

Ja precies dat, want die evenredigheidsclausule in de wet stond er allang in, dat is niets nieuws. Alleen het werd niet zo gehandhaafd door rechters. Dus zelfs in de Toeslagenaffaire gingen rechters gewoon mee in het gedrag van uitvoerders, omdat ze zelf eigenlijk geen goede invulling gaven aan het evenredigheidsbeginsel, dat gewoon in de wet staat. Toen heeft de vicevoorzitter van de Raad van State gezegd: "Dit gaan we niet meer doen." Je merkt dan dat rechters in hun uitspraken gewoon besluiten van uitvoeringsorganisaties terugfluiten op het moment dat ze niet voldoende onderbouwd zijn. Dan gaan die organisaties het aanpassen.

Momenteel bevindt Nederland zich ook weer in een politieke crisis en we zijn daarom benieuwd naar uw beschouwing van de huidige problematiek. Kunt u daarom reageren op de volgende stelling: Den Haag is in de stikstofcrisis wederom de menselijke maat uit het oog verloren.

Ik weet niet of de stikstofcrisis nou wel zo'n goed voorbeeld is. Het is eigenlijk een heel raar dossier, want het was allang bekend dat we een stikstofprobleem hadden. We hebben hiermee al vele jaren een uitzonderingspositie in Europa gecreëerd. Dat boeren zich nu door de multinationals uit de voedingsindustrie voor het karretje hebben laten spannen om omgekeerde vlaggen te hijsen, heeft in mijn ogen niet zo heel veel met de menselijke maat te maken.

Toch wordt de term 'de menselijke maat' in de politiek de laatste twee jaar heel vaak gebruikt, door tal van verschillende partijen, ook bij het stikstofdossier. Toont dat dan toch niet een soort risico van de breedheid en mogelijke vaagheid van de definitie van de menselijke maat?

Dat geldt natuurlijk in principe voor alles; bijvoorbeeld; het woord "marktwerking" wordt ook te pas en te onpas in volkomen verschillende contexten misbruikt door politieke partijen die iets willen of iets niet willen. Ik maak mij daar niet zo druk over; dat is nu eenmaal hoe de politiek werkt.

Wie weet valt binnenkort het kabinet, we weten niet of vele van de huidige plannen verder zullen worden uitgevoerd. Denkt u dat we in de volgende tien jaar een stijgende lijn zullen zien in het toepassen van de menselijke maat?

Die glazen bol heb ik niet in mijn binnenzak zitten. Ik denk dat de menselijke maat niet enkel een modieus verschijnsel is. De toeslagenaffaire is toch echt wel een heel groot ding geweest en dat geldt voor het Groninger gas net zo goed. Daar zijn toch echt mensen die jarenlang het slachtoffer zijn geweest van bewuste keuzes die er door de overheid gemaakt zijn. Dit onderwerp is voorlopig in ieder geval zeker wel een blijverige. Idealiter valt het onderwerp van de politieke agenda, omdat de uitvoeringsorganisaties hun zaken op orde hebben en er dus helemaal geen discussie meer over nodig is. Dat zal waarschijnlijk niet realistisch zijn, maar dat is wel nodig. Uiteindelijk moet de menselijke maat gewoon cultureel ingebet zijn in elke organisatie. Maar daar zijn we natuurlijk nog lang niet.

Maar u bent wel hoopvol, kan ik hier uit concluderen?

Ik ben hoopvol dat er dingen veranderen, maar ik ben nog wel kritisch over de snelheid waarmee dat gebeurt.

Marcel Canoy, wij danken u hartelijk voor het interview.■

DE MENSELIJKE MAAT IN DE BUREAUCRATIE: LOVENSWAARDIG IDEAAL OF SYMPTOOMBESTRIJDING?

De menselijke maat als de oplossing voor bureaucratisch falen? Dr. De Jongh trekt de haalbaarheid en wenselijkheid hiervan in twijfel. In dit essay onderzoekt De Jongh de onderliggende gebreken van het systeem die noodzaak bieden aan een oproep voor de menselijke maat. Misschien is de menselijke maat helemaal niet zo nastrevenswaardig.

"Ik krijg aardig wat boodschappen van mijn moeder per week; 2 broden, 3 zaken sla, een doos met 8 stukjes vlees, 2 dozen eieren, wc-papier, koffie." Deze verklaring van een bijstandsgerechtigde uit Wijdemeren, in antwoord op een controle van de gemeente, kwam haar duur te staan. In december 2020 werd wereldkundig dat zij zo'n 7000 euro aan bijstand terug moest betalen. De inwooner had verzuimd de door haar moeder toegestopte boodschappen zelf proactief te melden bij de ambtenaren. Wie de bijstand niet nodig heeft voor levensmiddelen kan het kennelijk wel zonder stellen, zo leek de gedachte. En bij plichtsverzuim kan een boete niet uitblijven, aldus de gemeente.

De beoogde terugvordering leidde echter tot grote maatschappelijke en politieke verontwaardiging. Was dit niet een sprekend voorbeeld van hoe onze hardvochtige overheid, net zoals in het toeslagenschandaal, de menselijke maat uit het oog verloren is?

Het koudste van alle monsters

Inmiddels is het streven naar de menselijke maat verworden tot een nieuw stokpaardje van de regering: Laat ambtenaren in hun interactie met de burger meer oog hebben voor diens persoonlijke omstandigheden, in plaats van op rancuneuze wijze de rigide letter van de wet toe te passen – bijvoorbeeld bij het controleren van het uitgavenpatroon van bijstandsgerechtigden.

De oproep aan ambtenaren om de menselijke maat na te streven, om met de nodige compassie "maatwerk" te leveren dat is toegesneden op de unieke, persoonlijke omstandigheden van burgers, klinkt lovenswaardig. Daar kan toch niemand tegen zijn? Toch is het mantra van de menselijke maat in veel ambtelijke contexten even onhaalbaar als onwenselijk.

In wezen geeft deze oproep uitdrukking aan een diepgeworteld onbehagen over de Kafkaëske en kille anonimiteit van de bureaucratie die laatmoderne samenlevingen zou verstikken. Nietzsche omschreef de staat al treffend als "het koudste van alle monsters," waarmee hij terloops de staat als rechtsgemeenschap van vrije en gelijke individuen wist te verwarren met een staatsapparaat dat erop uit is onderdanen te onderwerpen aan de nietsontziende machtszucht van politici en ambtenaren.

De opkomst van een almaar uitdijende, onpersoonlijke bureaucratie hangt samen met de ontwikkeling

van moderne, gedifferentieerde massamaatschappijen die worden gekenmerkt door toenemende complexiteit. In zo'n samenleving wordt volgens Habermas onze leefwereld van persoonlijke betekenis, relaties, gebeurtenissen, en ervaringen in toenemende mate "gekoloniseerd" door de systeemlogica van de overheid en de markt. Het onpersoonlijke, bureaucratische monster van de overheid functioneert uitsluitend op basis van calculatie, routine, efficiëntie, en rigide regelzucht.

Getraind in deze logica benaderen anonieme bureaucraten burgers als boekhoudkundige nummers, in plaats van als unieke personen. De systeemlogica van de overheid staat daarmee haaks op het fijnmazige morele oordeelsvermogen dat oog heeft voor de menselijke maat. Ook symboliseert het moloch van de bureaucratie hoe een gecentraliseerde *administration of things* de lokaal gewortelde *government of men* verdringt. Zo bezien duidt Arendt bureaucratie als de *rule of nobody* aan, met de waarschuwing dat zo'n heerschappij van niemand waarschijnlijk de meest tirannieke van alle staatsvormen is. In het pleidooi voor herwaardering van de menselijke maat binnen de

Vanuit moreel oogpunt kunnen we het streven naar de menselijke maat ook bezien als een vorm van kwalijke symptoom-bestrijding. Een noodzakelijk kwaad dat voortkomt uit het gebrek van algemene regels en publieke voorzieningen.

overheid laat zich het protest tegen de kilte van de *rule of nobody* duidelijk horen.

Maatwerk is praktisch onhaalbaar

Toch is het onpersoonlijke karakter van de bureaucratie niet altijd een vloek. Het kan juist ook een zegen zijn. Vanuit praktisch en sociologisch oogpunt is het moeilijk voor te stellen hoe de pakweg 300.000 ambtenaren die Nederland telt maatwerk gaan leveren. Ambtelijke besluitvorming kan geen rekenschap geven van meer dan 17.000.000 inwoners die allemaal hun eigen sores en behoeften hebben.

In complexe moderne samenlevingen geeft ook de bureaucratie uitdrukking aan het proces van arbeidsdeling dat Smith, Durkheim, en Weber nauwgezet wisten te ontleden. In beginsel ordent en faciliteert zij maatschappelijke interactie met betrouwbare algemene regels en publieke voorzieningen.

Algemene regels en publieke voorzieningen gaan gepaard met rechten en plichten voor iedereen. Ongeacht de persoonlijke omstandigheden waar we ons in bevinden. Het hele punt van algemene regels en voorzieningen is nu juist dat ze *niet* op maatwerk gestoeld zijn, dat het voor jouw recht op goede zorg en onderwijs geen bal uitmaakt of je arm of rijk bent, of je in het centrum van Amsterdam of in een gehucht in Limburg woont, wat je identiteit qua gender of levensbeschouwing is, enzovoort. En ook niet voor de plicht van eenieder om naar draagkracht aan deze voorzieningen >>

Dr. Maurits de Jongh is universitair docent aan het Ethiek Instituut van de Universiteit Utrecht. Zijn onderzoek ligt op het snijvlak van filosofie, politicologie en economie. De Jongh heeft hierbij een speciale interesse voor staatsmacht.

bij te dragen. Het is de taak van een anonieme en belangeloze bureaucratie om hierop toe te zien.

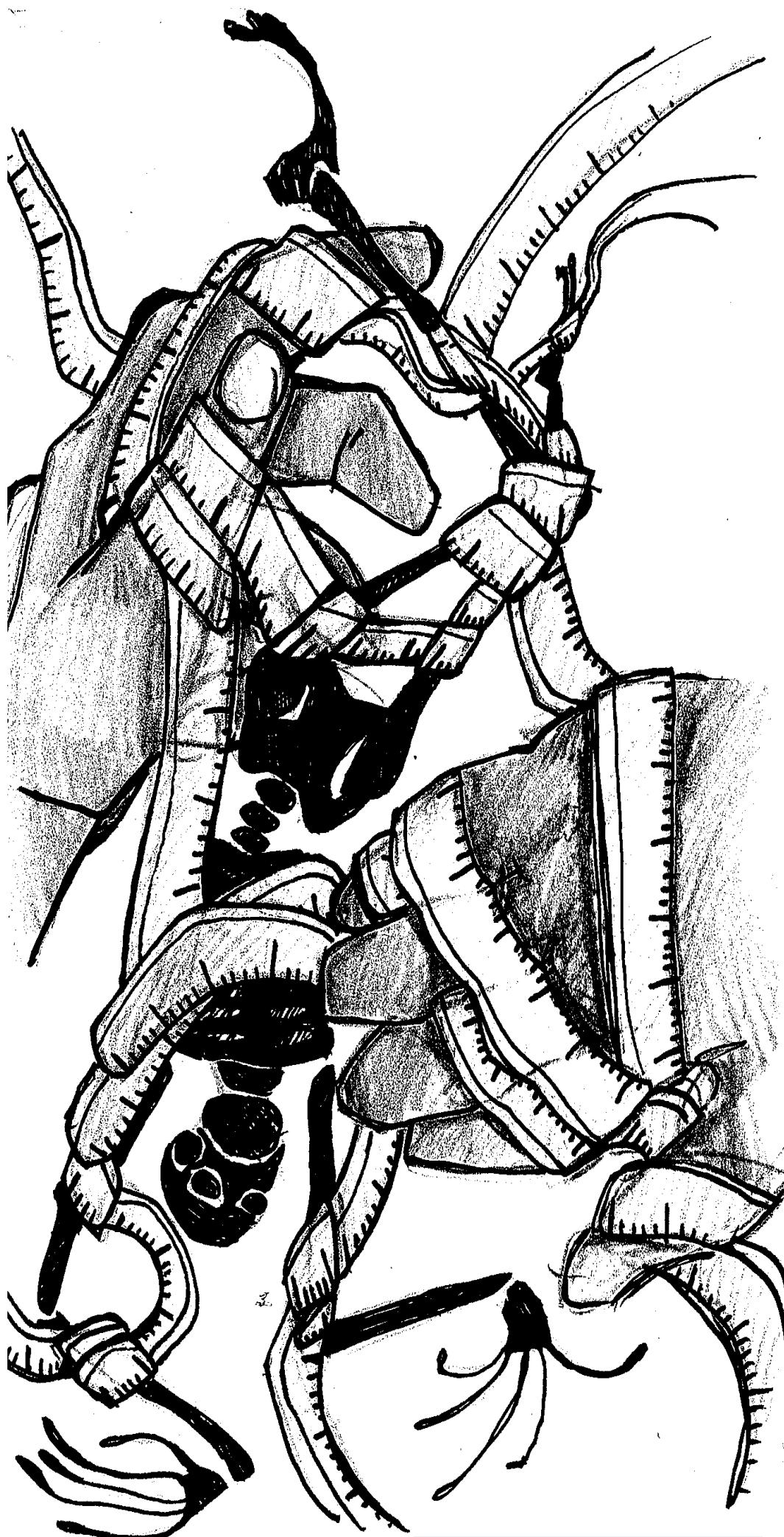
Uiteraard schuurt dit principieel onpersoonlijke karakter van de bureaucratie ook vaak met onze morele intuities. Sinds Bourdieu weten we dat achter de schijnbare algemeenheid en onpersoonlijkheid van overheidsregels vaak specifieke belangen van machtige groepen schuilgaan – denk bijvoorbeeld aan de wapenlobby en de algemene regel van de second amendment in de grondwet van de VS. Bourdieu hekelde dan ook “het belang in belangeloosheid.”

Dichter bij huis vinden we ook voorbeelden waarbij onze morele intuities voorkeur lijken te geven aan maatwerk in plaats van algemene voorzieningen. Denk aan het huidige energieprijsplafond waarmee het kabinet de facto de energieconsumptie van alle Nederlanders subsidieert. Vanuit het oogpunt van verdelende rechtvaardigheid is het moeilijk te verteren dat ook rijke huishoudens profiteren van zo'n algemene voorziening, terwijl zij veelal prima in staat zijn om schokken op de energiemarkt zelf op te vangen. Ook vanuit het oogpunt van economische

Niemand zou in een situatie van persoonlijke afhankelijkheid moeten verkeren om in levensonderhoud te kunnen voorzien.

efficiëntie zien we liever dat ambtenaren bij de Belastingdienst maatwerk leveren door alleen financieel kwetsbare huishoudens te ondersteunen.

Maar welke groepen en personen als financieel kwetsbaar moeten gelden is minder voor de hand liggend dan het lijkt, en de ICT-infrastructuur van de overheid (de Belastingdienst voorop) bezwijkt aan de eindeloze waslijst van uitzonderingsclausules en speciale voorzieningen waarmee onze politici maatwerk voor de burger willen leveren. Vóór 2026 kan er überhaupt geen nieuw beleid worden uitgevoerd met de huidige ICT-systeem, aldus staatssecretaris

van Rij. Het streven naar de menselijke maat in fiscaal beleid is dus veelal een schier onmogelijke opgave voor de bureaucratie.

Kwalijke symptoombestrijding

Toch zouden we niet alleen om praktische of technologische redenen moeten twijfelen aan het mantra van maatwerk. Vanuit moreel oogpunt kunnen we het streven naar de menselijke maat ook bezien als een vorm van kwalijke symptoombestrijding, een noodzakelijk kwaad dat voortkomt uit het gebrek van algemene regels en publieke voorzieningen. Stel je voor dat we niet op zo'n driftige wijze onze nutsbedrijven hadden geprivatiseerd en ons afhankelijk hadden gemaakt van Russisch gas. Stel je voor dat we al veel eerder strategische autonomie hadden nagestreefd door een publieke en coöperatieve infrastructuur voor schone energie op te tuigen. Dan hadden we allicht veel minder behoefte aan een algemeen prijsplafond die vooral ook ten goede komt aan private marktpartijen. Maar dan was de roep tot gerichte compensatie van kwetsbare groepen allicht ook overbodig geweest, simpelweg omdat niemand zo zou worden blootgesteld aan mondiale schokken op de energiemarkt.

Een tweede voorbeeld. Stel je voor dat we nooit een kerstboom van toeslagen hadden opgetuigd in de jaren dat de overheid met religieus fanatisme bezuinigde op de overheidsuitgaven. Stel je voor dat niet in het laatste regeerakkoord maar al eind jaren tachtig kinderopvang vrij toegankelijk was gemaakt voor alle kinderen in Nederland. Kinderopvang als algemene publieke voorziening dus, liefst betaald uit een progressief belastingstelsel waarin bovendien de belastingdruk op arbeid, consumptie en vermogen beter verdeeld zou zijn. Stel je voor dat we hiermee nooit een inkomensafhankelijke kinderopvangtoeslag (maatwerk!) op hadden moeten tuigen. Dan was er nooit een toeslagenschandaal geweest. Zo bezien is maatwerk veelal symptoombestrijding, waarbij het onderliggende probleem – het gebrek aan algemene regels en publieke voorzieningen – niet wordt aangepakt.

The rule of nobody is ook emancipatoir

Het lijdt geen twijfel dat de zoektocht naar de menselijke maat in veel contexten lovenswaardig blijft. Uiteindelijk zijn ambtenaren zelf unieke, individuele personen die telkens weer

Het streven naar de menselijke maat in fiscaal beleid is dus veelal een schier onmogelijke opgave voor de bureaucratie.

met unieke, individuele burgers van doen hebben. Zij zullen voortdurend de abstracties en vaagheden van algemene regels en voorzieningen moeten duiden in concrete situaties die nooit precies hetzelfde zijn. Dit betekent dat ambtenaren onvermijdelijk discretionaire bevoegdheden uitoefenen. Laat ze in zulke onvermijdelijke situaties inderdaad liever gezond verstand en medemenselijkheid dan hardvochtigheid tonen. Waar ambtelijke discretie onontkoombaar is verdient het streven naar de menselijke maat steun.

Dat betekent echter niet dat discretionaire bevoegdheden, die iedere ambtenaar weer anders invult, onbegrensd mogen zijn. Sociale zekerheid zou niet, of zo min mogelijk, moeten afhangen van welke ambtenaar je aan het overheidsloket treft. Omgekeerd zou die ambtenaar niet de morele last moeten dragen die de oproep tot maatwerk veronderstelt.

De *rule of nobody* werkt dus niet alleen overheersend maar ook emancipatoir. Niemand zou in een situatie van persoonlijke afhankelijkheid moeten verkeren om in levensonderhoud te kunnen voorzien, zoals de vrouw uit Wijdemeren die brood, eieren, en koffie van haar moeder kreeg. Maar ze zou ook niet afhankelijk moeten zijn van de compassie van de *street level bureaucrat* die haar uitgavenpatroon minutieus moet controleren, om uiteindelijk de menselijke maat te vinden in het oordeel dat het OK is als de vrouw ook door haar moeder wordt bijgestaan. Zo bezien valt een algemene voorziening als een fatsoenlijk onvoorwaardelijk basisinkomen te prefereren boven een specifieke voorziening als de bijstand. Dan is het bestieren van het bijstandsloket met ambtelijke compassie gelukkig overbodig. ■

ALUMNI BINNEN DE BUREAUCRATIE

Wat ga je doen na je studie Filosofie? Wil je misschien als ambtenaar aan de slag? Maar wat houdt het in om in het web van de bureaucratie te werken? Wijcher geeft een inkijkje bij de belastingdienst.

Welke functie heb je precies binnen welke organisatie?

Ik ben *test automation engineer* voor de IV-afdeling van IBS Schenk- en Erfbelasting. Ik test en schrijf automatische tests voor SEA, de applicatie die behandelaren gebruiken om erfbelastingaangiften te controleren en verwerken. Ik zit in één van drie teams (eigenlijk alle drie maar dat is een ander verhaal) die functionaliteit ontwikkelt, test en oplevert voor de uitvoerende tak van Erfbelasting. 'Schenk' heeft ook drie teams en dan zijn er nog wat teams en andere mensen die generieke componenten en architectuur doen voor 'Schenk' en 'Erf'. De dev-teams zitten in een *release train* die wordt geleid door een *Release Train Engineer* in samenwerking met de productmanager en ketenmanager. Daarboven staat een afdelingshoofd, waar een directeur boven staat, waar een algemeen directeur boven staat, waar een directeur-generaal boven staat en daarboven heb je de verkozen laag, oftewel de minister van Financiën. Mogelijk zit er nog een directeur tussen, ergens.

Vanuit welke motivatie werk je in deze functie?

Liedjes schrijven bracht geen brood op de plank. De zomer van 2020 vond me werkloos en in augustus was mijn geld ook op en ging ik de bijstand in. Vijf keer per week solliciteren bracht snel perspectief op wat voor werk ik in ieder geval niet wilde doen: *for profit*. Het toeval wilde dat ik soort van het tegenovergestelde ging doen: de belasting in. De traineeship tot testautomatiseerder was domweg mijn eerste sollicitatie waar ik gehoor kreeg. Ik vertelde over mijn breed inzetbare kritische analytische skills en dat ik al eens van een waarheidstabell had gehoord en ik was binnen.

Zou je de organisatiestructuur als 'bureaucratisch' omschrijven?

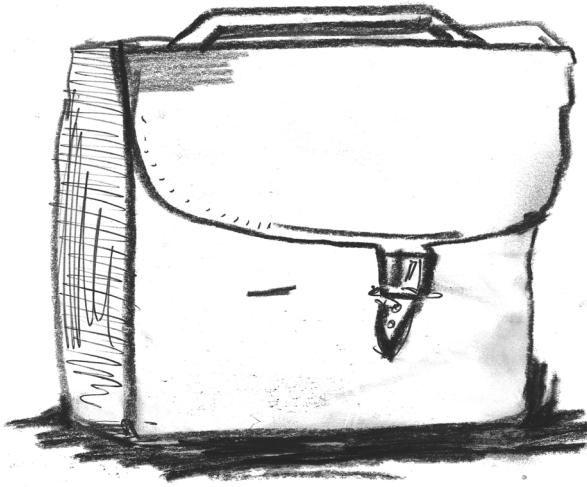
Als filosoof ben je bekend met complexe systemen en dat er over elk klein subonderwerp wel een hete discussie te vinden is met argumentaties waar je hoofdpijn van krijgt. Ik stapte deze

gigantische organisatie binnen met een laconieke houding. Het was lachwekkend hoe olympisch mierenneukerig allerlei onderwerpen aan me gepresenteerd werden. Toen ik me meer ging verdiepen in hoe en waarom zo veel op super specifieke, maar van buiten zeer arbitrair ogende wijze geregeld was, vond ik een patroon: op een bepaald moment was het belangrijk dat het zo zou gaan, omdat dan x, y en z speelde. Desondanks wil ik niet direct zeggen dat de organisatiestructuur gewoon bureaucratisch is. Ik zie overall mensen zich op hun eigen manier verzetten tegen die onvermijdelijke, oxiderende tendens van een grote organisatie door telkens werkende stukjes los te rukken en daaromheen iets vlots en nieuws en werkends te bouwen. Het is een mooie dialectiek, *if you're into that kind of thing*.

Je bent afgestudeerd filosoof, voel je je ook nog zo binnen de functie?

Mensen waarderen de vragen die ik stel. Wat ik vaak vraag is: "oké, en waarom is dat belangrijk?" Testwerk is daarnaast ook systeem- en risicoanalyse. Wat zijn alle mogelijke scenario's en wat kan er allemaal misgaan? "Denken in problemen" is een ironisch adagium voor testers. Filosofen kunnen zich daar ook wel in vinden, geloof ik. Als iemand de oplossing heeft, word je direct achterdochtig, toch?

Ik kreeg de taak om de wachtwoorden te laten resetten. Ik vond na enkele uren de documentatie van de vorige persoon die dit moest doen en volgde de cryptisch omschreven instructies om een wachtwoord reset aan te vragen bij een andere afdeling, waar we anders nooit mee praatten. (...) Na vijf iteraties ontdekten we samen dat de instructies toch niet klopten.

Illustratie door Sam Langelaan

Heb jij wel eens een kafkaesque ervaring gehad binnen je functie? Zo ja, welke?

Er waren wat wachtwoorden verlopen van testgebruikers die alleen wijzelf gebruiken op onze eigen ontwikkelomgeving. De wachtwoorden moeten elk kwartaal vernieuwd voor cybersecurity. Ik kreeg de taak om de wachtwoorden te laten resetten. Ik vond na enkele uren de documentatie van de vorige persoon die dit moest doen en volgde de cryptisch omschreven instructies om een wachtwoord reset aan te vragen bij een andere afdeling, waar we anders nooit mee praatten. Als antwoord op mijn mail kreeg ik een geautomatiseerd bericht dat die afdeling nu alleen nog via hun

Nee, ik voel me niet significant omdat ik 30.000 collega's heb waarvan ik de meeste nooit ga ontmoeten, maar dat boeit me ook niet zo. Dit is omdat ik me wel significant voel in de rol die ik speel.

nieuwe ticketsysteem werkt. Ik ging naar het ticketsysteem en zag een aantal opties met termen, waar ik nog nooit van had gehoord. Ik koos degene waarvan ik vermoedde dat het in de buurt kwam en knipte en plakte mijn mail. Ik kreeg direct een geautomatiseerd bericht dat mijn ticket zou zijn opgepakt door "Jordi". Twee dagen later kreeg ik bericht dat het ticket is afgehandeld. Ik volgde de link en las dat de Jordi het ticket had gesloten met de zin "dit kan je zelf doen" en een link. Ik volgde de link naar de nog cryptischer omschreven instructies. Ik slaagde er niet in om de wachtwoorden te veranderen zonder de accounts weer te blokkeren. Jordi herstelde de gebruikers weer en ik blokkeerde ze weer. Na vijf iteraties ontdekten we samen dat de instructies toch niet klopten. Ik heb Jordi daarna nooit meer gesproken.

Voel jij je betrokken bij de maatschappelijke realiteit, waar je binnen je baan mee bezig bent?

Ik hou me bezig met een programma dat geldzaken registreert omtrent mensen die doodgaan. Als tester mag iktestdata verzinnen die we gebruiken om simulaties te maken. Dat betekent dat ik namen, adressen, relaties, families, hele levens verzin. Dat moet zo divers en realistisch mogelijk. Soms komt er een bug binnen

en kijken we naar een geanonimiseerde casus van een erflater. De focus ligt dan natuurlijk op zoiets als "Gek, de eerste ergenaam heeft het adres van de derde. Waar gaat dat mis?" We zijn echter zeker doordrongen van het feit dat we met echte mensen te maken hebben, ook al zijn wij niet degenen die deze sterfgevallen behandelen.

Voel je je significant in relatie tot de organisatie waar je in werkt en vind je dit van belang?

Op beide: nee en ja. Nee, ik voel me niet significant omdat ik 30.000 collega's heb waarvan ik de meeste nooit ga ontmoeten, maar dat boeit me ook niet zo. Dit is omdat ik me wel significant voel in de rol die ik speel. Ik help een systeem draaiend houden, dat zorgt dat dit land blijft draaien. Er rammelt een hoop in de politiek en dat weergalmt ook in de rijksoverheid, maar ik doe mijn best en dat voelt goed.

Zie jij concrete voordelen van bureaucratie voor de werking van de organisatie? En het oplossen van een mogelijk maatschappelijk probleem?

Bureaucratie in de belastingdienst is een noodzakelijkheid. Zonder regels over wanneer je hoeveel moet afdragen om welke reden is het al helemaal niet eerlijk. Nota bene: ik zeg niet dat

Ik stapte deze gigantische organisatie binnen met een laconieke houding.

het nu per se eerlijk is, maar wel dat al die regels samen een zeer uitgebreide poging zijn om het eerlijk aan te pakken. De regels worden elk jaar bijgesteld en continu afgewogen. Naast de regels verandert de organisatiestructuur binnen de belastingdienst ook de hele tijd. Het kan altijd beter, maar dat is ook precies die roestige machine waar ik het over had. Blijven smeren. Gelukkig zijn Nederlanders goed in zeuren. Nederlandse filosofen al helemaal. ■

Wijcher van Dijk, die voorheen filosofie studeerde aan de UU, is een vrolijke ambtenaar die u doorverwijst naar loket XVII voor vrijgeleide A38. In de vorige editie deed hij een oproep voor een huis met zijn vriendin, dit huis is ondertussen gevonden.

SCHRIJFWEDSTRIJD 'KAFKEASQUE KORTE VERHALEN'

Voor deze editie van *De Filosoof* leek het de redactie meer dan toepasselijk om wat wijsgerige aandacht op het literaire fenomeen dat Franz Kafka heet te richten. Dit hebben we gedaan door een schrijfwedstrijd te organiseren, waarin de uitdaging een kort verhaal in de stijl van, of geïnspireerd op, Kafka te schrijven, werd opgeworpen. We hebben een heel aantal prachtige inzendingen ontvangen, dank aan alle deelnemers! In dit nummer zijn de drie verhalen die door onze driekoppige jury bestaande uit professor **Paul Ziche** en redactieleden **Willemijn Debets** en **Linde van Wingerden** tot winnaars zijn uitgeroepen te lezen. Hieronder vindt u eerst een stuk geschreven door Paul Ziche, dat zowel op zichzelf filosofisch interessant is als analyse van Kafka's schrijven, als inzicht geeft in de criteria die door de jury bij het beoordelen van de verhalen gehanteerd zijn. Daarna volgt een kort juryrapport, waarin kort commentaar op elke winnende tekst wordt geleverd. Tot slot kunt u de verhalen zelf lezen.

For this edition of *De Filosoof*, it seemed more than appropriate to focus some philosophical attention on the literary phenomenon that is Franz Kafka. We did this by organizing a writing contest, in which the challenge was to write a short story in the style of or inspired by Kafka. We received a number of wonderful submissions, thanks to all the participants!

In this issue, you can read the three stories that were chosen as winners by our three-member jury consisting of Professor **Paul Ziche** and editors **Willemijn Debets** and **Linde van Wingerden**. First, you will find a piece written by Paul Ziche, which is philosophically interesting in itself as an analysis of Kafka's writing, while also providing insight into the criteria used by the jury in evaluating the submissions. Then, a brief jury report follows, providing some commentary on each winning text. Finally, you can read the stories themselves.

Illustratie door Sam Langelaan

„Kafkaesque“: some reflections and suggestions

(Which language to use? I'll do it in English, without any further considerations behind this choice)

Reading the submissions for the Kafka-story writing-competition has been a great experience: great stories, excellent writing, and it is great to see you engaging with this wonderful author. Thank you so much for participating! Here are some considerations and reading suggestions (in no particular order) relating to the extremely challenging (not to say: daunting) task of writing a Kafkaesque story, or a story on Kafka's style, or with Kafkaesque motives in it:

Kafka is one of the very greatest authors of all times (o.k., this may be a subjective statement, but it is true as calling Goethe, Shakespeare, or Dante, as being some of the greatest authors of all times). He is a very enigmatic author, but his being enigmatic is, in important aspects, related to the fact that so many things in his stories appear so fully normal. The most extraordinary is made everyday: Gregor Samsa is an insect, all of a sudden, and while this certainly is an extraordinary event for his family, his story becomes so touching because his family reacts in a very normal, everyday fashion. No one really questions what is at hand here. Similarly: A mouse is a great singer ("Josephine"); so what? Kafka questions the ordinary, by presenting the reader with a very extraordinary world; the ordinary is questioned by the extraordinary, but the extraordinary itself is no longer questioned.

The motive of asking, or not asking, questions is of great importance for Kafka. In a key passage in "Der Prozess", the person in desperate waiting before the doors to ... (to what? Salvation?) is told that the doors have always been open, but that he has not asked the question whether he might pass through these doors. One can fail to ask the ultimate existential questions, and one can also not question the most extraordinary situations in our everyday environment – Kafka seems to run these two ways of non-questioning together, to the most disconcerting effect. Note: in his texts, one rarely encounters (but this is an off-the-sleeve statement that requires further elaboration) disclaimers such as "this is like a dream" – again an aspect of his peculiar way of non-questioning important questions.

This means that it is of course extremely helpful to look at established categories in literary history and philosophy in order to get clear about what makes Kafka so special, and so immediately recognizable (one only has to read one sentence, and it is immediately clear: this must be Kafka): categories such as "absurd", "grotesque", "bizarre". But none of these concepts will capture what makes Kafka so special.

The laconic (which is related to highlighting the everyday, but without the glossy aspect that is hinted at in the metaphor of 'highlighting') and the dramatic: Both are present in Kafka; the importance of the laconic in his writings may make them readily understandable to Dutch readers (after all, Reeve, the early Mulisch, etc. are great heroes of the laconic style of writing). It may be interesting to ask the question: what are great Kafkaesque stories not written by Kafka? This question is not quite easy to answer, probably; one of my personal favourites is Willem Frederik Hermans' "De blinde fotograaf" (read it!). Other examples, again from a subjective list of highlights: Friedrich Dürrenmatt's (the great Swiss writer) story "Der Tunnel" (echoes of the situation that Dürrenmatt describes can be heard in one of the submissions to this competition!), the wonderful Swiss author (from Kafka's times)

Robert Walser with his miniature-like studies of all sorts of small things and of big questions in life; the Chinese author Lu Xun (again from Kafka's own times), one of the great mediators between Chinese and European literary cultures.

The laconic: Kafka is an extremely economic author; not a single word that does not have a function. This translates into a piece of advice for writers in the Kafkaesque style: be careful to avoid overdetermination (too many adjectives; too many narrative strands, details that do not play a role in the story (but then, there is quite some overdetermining detail in Kafka's stories, but then, this normally is not the detail one would standardly expect). The humoristic in Kafka: it is not the humour of the black bile, never cynical, always full of sympathy, but never condescending: can one take that as an implicit definition of Kafkaesque humour?

Kafka is one of the authors who has always attracted the attention of philosophers (as have, for instance, Celan or Hölderlin). Two important philosophical texts on Kafka are Adorno's extensive notes on Kafka, probably the best and most comprehensive philosophical discussion of Kafka, and Derrida's text on Kafka's "Der Prozess". It might be an interesting question to consider whether there are images (illustrations, ...) that are inherently 'Kafkaesque' – I have the feeling (but it is not more than a feeling) that it is rather difficult to translate Kafka into visual media. Please prove me wrong, if you disagree!

References

- Dürrenmatt, Friedrich. 1980. Der Hund, Die Tunnel, Die Panne. Zürich: Diogenes Verlag. http://durrenmatt.narod.ru/olderfiles/1/Der_Hund_Der_Tunnel_Die_Panne.pdf
- Hsun, Lhu. 1960, 1972. "Selected Story's of Lhu Sun." Accessed May 25, 2023. <https://www.marxists.org/archive/lu-xun/1918/04/x01.htm>. <https://www.marxists.org/archive/lu-xun/1921/12/ah-q/index.htm>.
- Adorno, Theodor W. 1977. Aufzeichnungen zu Kafka. Frankfurt: Suhrkamp A.M. <https://docplayer.org/25349473-Aufzeichnungen-zu-kafka.html>
- Derrida, Jacques, n.d. Before the Law. Accessed May 25, 2023. <http://users.clas.ufl.edu/burt/KafkaKierkegaardBible/derridabeforethelaw.pdf>

Paul Ziche is professor for the History of Modern philosophy at the Department of Philosophy and Religious Studies. Furthermore he has been appointed director of the Descartes Center for Philosophy of Science and History of Science at Utrecht University. His research areas include: History of philosophy around 1800 (in particular the German idealists) and 1900, with emphasis on the relationship between philosophy and other sciences as well as the cultural context of philosophy.

Jury Report

On behalf of the jury, consisting of Paul Ziche, Willemijn Debets and Linde van Wingerden

The jury enjoyed reading the submissions, all great and beautifully written stories. The stories all gave their own twist to Kafka's style. For example, in one of the stories there is a bureaucratic institution called "Zielsverwerking en Transport" ("Soul Processing and Transport") and another story in our interpretation was a kind of inverted Kafkaesque story; where Kafka describes the difficulties of life in a fairly simple form, this writer tells about a simple existence in a very complex form.

We have also come across many interesting, funny and ingeniously written sentences. A selection of our finds:

"A small group of fervent vegetarians, all good friends and cohabitants, are protesting the opening of a new industrial slaughterhouse on the outskirts of their small town."

"Er waren nog maar weinig geluiden over, de constante muziek binnen en de sporadische uil buiten."

"The gods probably have better things to do than to cloud Gabrielle's dreams."

"I have to admit, I have never been one for family events. As a matter of fact, I have never been one for family, period."

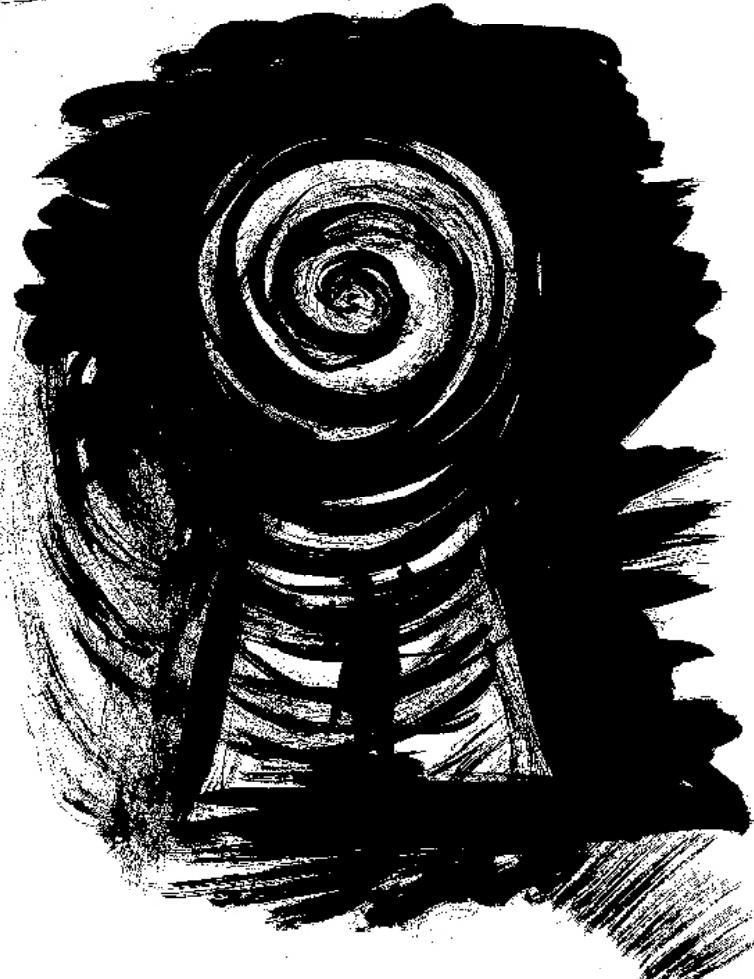
"Nooit eerder heeft een bankier zo onbeduidend voor de radar des gewetens zoveel mensen overtuigd om hun ziel te verkopen. Chapeau!"

We reviewed the stories anonymously. In the end, we settled on a top 3 consisting of the three stories that we believe are both the best and most Kafkaesque.

For third place we chose 'De Thuiskomst' by Gijs Seeventer: a very Kafkaesque story, which portrays an absurdist situation in clear language. We were impressed by the fact that the writer can tell a lot in relatively few words. There's a lot of attention to detail, but none of the described detail feels unnecessary. This makes a story that is very nice to read.

Second place is for 'Vineyards' by Alberto Cavallarin. This writer has managed to bring the setting to life very vividly; reading the story was like being at the family celebration in the Italian countryside ourselves. This story reminded us of Kafka's 'Metamorphosis', because in the story the main character undergoes inexplicable physical changes as well. It is interesting to see where this story differs from Kafka: at the end we are left in the dark about the exact fate of the main character.

Our number one is a story that struck us as both very original and very Kafkaesque, and felt like a kind of sweet fever dream. There are no loose ends in this story, everything fits. When you get to the end of the story, the details described at the beginning take on a different meaning and everything falls into place. We were also blown away by the perfectly haunting closing line: "This is home now." The winning story is 'All Roads Lead to Rome' by Robin Hillenbrink! ■

Illustratie door Mette van Liempd

ALL ROADS LEAD TO ROME

It is a beautiful last day in the city. The weather is more mellow and the air sweeter than it has been all week. When you order breakfast, a double espresso, the sensation is phenomenal. You decide to walk your favourite route one last time, before you continue your trip north.

The hotel you have chosen is almost perfectly in the centre, and it is not long before you step onto the Piazza di Trevi. You know it is a cliché, a magnificent tourist trap, but you love the Trevi fountain. You won't throw in a coin though, not this time. For a quick moment you glance at a small group of women at the other side of the fountain. With a hopeful, and perhaps even desperate look on their face, they focus on their coins before throwing them over their shoulder. They must be wishing for more days in the city, you think.

While you are following the Via del Seminario, it quickly becomes clear that you are near the Pantheon. The number of people around you multiplies, and slowly but steadily they are getting their camera's and selfie sticks ready to do the one thing they came here to do. You step inside the building and can do nothing but look at its punctured ceiling. For a reason you cannot quite grasp, the sky looks more beautiful through the oculus of the dome than from anywhere outside of the building. You feel free.

On your way back to the hotel, you pass one of the cities' many churches. You decide to take a quick look inside – after all, its doors are always open. Inside, a group of tourists is sitting in front of a long church bench, their knees on the ground and their hands clasped together. Next to them, a pile of luggage. They are saying a prayer in a language you are not familiar with. A priest observes them from a distance, shaking his head. Their prayer seems urgent, and you decide to leave in order to give them space.

After you have collected your own luggage, you explain to the hotel clerk that you will be travelling north today, and ask him about the easiest route to the nearest highway. He looks at you in slight distress, and you realise that he must not have understood you. You make another attempt at asking the same question in Italian, but to no avail. You take off, hoping for the best.

While carefully manoeuvring your car through a narrow street, you use your car's navigation system to direct yourself to the Piazza Venezia. From this square, it is not hard to reach the main

road that will lead you up north. The navigation system tells you to go straight for a while, and then turn right. You follow the road and look for signs indicating the nearby highway.

After a while, you understand that you have taken the wrong road, for you can do nothing but turn right again. This move causes you to eventually return right to the square you left from some minutes ago. You will just try again, but you need to pay closer attention to the traffic signs this time. The roads are chaotic, and it is easy to make mistakes.

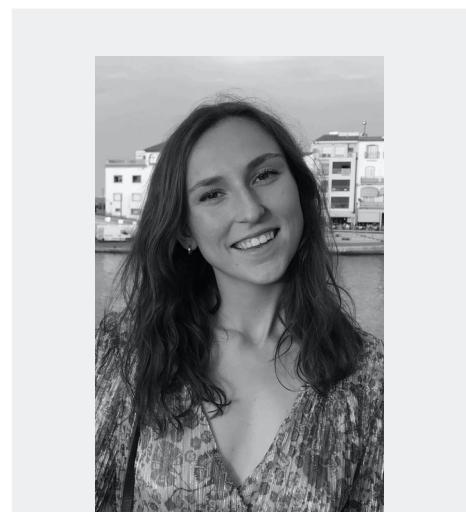
Carefully, you turn down the same road, and you pay even closer attention to the traffic signs. You are on a one-way street and can do nothing but follow the cars in front of you. "This cannot be right," you tell yourself, "there is no way to leave this road." You are once again where you started, met by the colossal white monument overlooking Piazza Venezia.

When it becomes clear to you that the road signs and your navigation system cannot be trusted, you park your car by the side of the road and decide to ask a local for help. A group of elderly men walks by, and you exit your car quickly. "Mi scusi," you say as you approach them. They first look at you, then at your parked car, and swiftly continue walking. Next, a woman with a stroller approaches on the sidewalk. "Scusi, could you help me? I'm looking to get on the highway." The woman surpasses you without looking up. "I can't help you," she whispers to you in perfect English, before speeding away.

Now that you see only tourists around you, you decide to try once more by yourself. You get in your car and leave Piazza Venezia from the opposite direction you were going in before. Cautiously, you examine every sign and every turn, and finally you are heading in the right direction. In the distance, you see the kind of oversized billboards that are only found at highways. You turn the navigation off and turn on the radio. When you once again focus on the road in front of you, something is not right. Suddenly, you recognise it, the famous Piazza Venezia.

You're driving in the centre, circling around you are countless cars, but there is not a pedestrian in sight. In a desperate attempt, you stop your car in the middle of the road, hoping someone might stop their car and get out to assist you. The only result is that now, drivers angrily steer their cars around you. "Will someone please help me get out of here?" you cry out.

A little further down the street, you see another foreign car. Next to it is the group of women you saw at the fountain of Trevi this morning. With a map in their hand, they too are looking around for help. When you make eye contact with one of the women, you see the terror in her face. How long have these women been here? You don't know what is going on, or where all these cars could possibly be driving off to. They are not leaving, and neither are you. This is home now. ■

Robin Hillenbrink is a BA philosophy and a BA literary sciences graduate at the UU. She is now finishing up the Research Master in Philosophy, and is mainly interested in the ethics of technology and bioethics.

Vineyards, or the Promised Land

It is a sultry summer afternoon; one of those afternoons that, in the northern Italian countryside, leaves one breathless at the mere thought of moving their body.

My family and I are celebrating my sister's wedding. The resulting picture is a scene taken from *The Godfather*: in an osteria surrounded by vineyards, a numerous Italian family drinks a questionable amount of wine, eats their bodyweight in food, and dances to old Italian music. Everyone is enjoying themselves, or so it seems. In the midst of this chaos, however, all I can think about is how ridiculously stereotypical all of this looks.

I have to admit, I have never been one for family events. As a matter of fact, I have never been one for family, period. It might be because of how loud everyone is, or perhaps because of the façade everyone puts on just because "family is sacred." Whatever it may be, I am at that point of the day: the point in which I go outside, exhausted, and in desperate need for a break.

I find my resting site in the backyard, on one of the plastic chairs that survived the earlier celebrations. In front of me, following one another in seemingly endless symmetrical rows, stand the beautifully green vineyards. It is only now that I notice how truly stunning they are. With their bright, picturesque colors, and their perfectly ordered disposition, they appear to be the antidote to the family-induced chaos I have been trying to avoid. I seem to have finally found my promised land.

Just as my heart quiets down, however, the suffocating weather forces me to reconsider the cost-benefit of leaving the restaurant. I attempt to wipe off the sweat that is now dripping from my forehead, but something is off: to my surprise, I find myself incapable of moving my arm. "That's unexpected," I think. I try to move my arm again, but nothing, it won't budge. "It must be a problem with the right arm," I reason. I thus try to move the other arm, once, twice, but the result is the same: I remain completely static.

I turn my head towards my grandma, unwinding a few chairs to my right: "nonna, hey, my arms are not moving, what should I do?" My grandmother is a very old lady, 85 years old or so, no taller than a meter and a half, and with black, backcombed hair. The two of us get along quite well, probably because, with the old age, she also grew more and more tired of the rest of the family. "That's weird, what about your legs" – she asks – "can they move?" I follow the suggestion and try to move my legs, but, somehow, they also

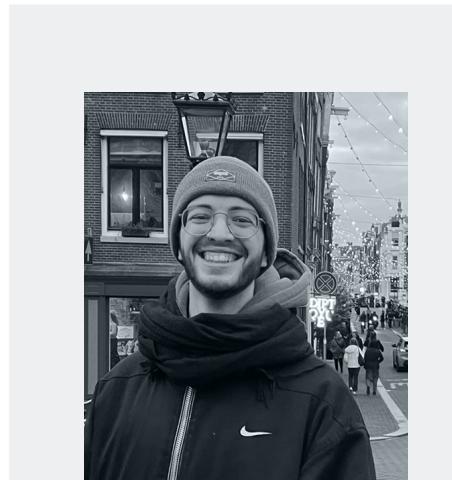
appear to be completely frozen. My grandma watches this pitiful scene in silence and waits. Then, in a plain voice, she says: "oh it's probably just low blood pressure, I'm sure it's nothing to worry about, just wait for it to pass." "But nonna—" and before I can end the sentence, my grandma closes her eyes and dozes off.

A little worried, I look around for someone else's help. With my limited range of motion, the only people I can see are two of my cousins, playing on the grass in front of me. "Stefania" – I say trying to get the older's attention – "Stefania, I seem to be stuck, can you come check if you can move me?" Hearing my call, she turns around and asks: "What did you say? Are you not enjoying the party?" "No that's not it, I am stuck to this chair, can you come here?" "Ok, sure, let me see," she replies. As soon as she gets up, however, my younger cousin starts looking around for an escape route, finds it, and blasts off towards the vineyards. "I am sorry, I need to make sure he is fine. Don't move, I will be back in a few minutes." And before I can get a sentence started, both of them are off to the vineyards.

Finally, after a few minutes of sitting and sweating, I see someone coming outside to catch some air. It's my mom. "Thank God. Can you come help me?" "I was wondering what you were doing out here on your sister's wedding, sure, what can I do?" "I have been stuck to this chair for—" "you look so sweaty, let me get you a glass of water." "No wait, help me here first, I cannot move—" "are you sure you don't want that glass of water? You don't look too good." "Yes, I know I don't look too good, I have been stuck on this chair for twenty minutes, I cannot move my body." "You can't move your body?" "Yes mom, I cannot move my body, can you come here?" Eventually, she starts walking towards me. As she approaches, we hear someone shouting: "Mamma, can you come give me a hand inside?" It's my sister, trying to make what I can only assume is a life or death decision. "Sorry I can't leave her hanging, let me see what she needs." "Wait, help me first, you can't just leave me out here." But my mom already started walking towards the restaurant. "I am sorry but it's your sister's wedding, I need to be there for her, someone has to do it and it's not going to be you, since you wanted to be outside in the first place."

As the door of the osteria opens, I hear music coming from inside. It's an old Italian song, one of my parents' favorites. For once in my life I would like to join the rest of the family, but I can't. Is it too late? Am I going to be left here, forgotten by my own family? I look in front of

me at the vineyards, my promised land. They are truly beautiful, but maybe they were not worth it. ■

Alberto Cavallarin graduated with a bachelor's degree in Philosophy from Ca' Foscari University (Venice, Italy), and a research master's degree in Philosophy from Utrecht University. His master's thesis focused on the metaphysical and epistemological status of mystical experiences. In the past months his research has focused on (religious) disagreement and the problem of incommensurability. He's currently looking for a PhD position. In his words: "Please somebody give me a job."

De Thuiskomst

Wat had hij zin om zijn vrouw Anna in de armen te nemen, dacht K. terwijl hij de sleutel in het slot probeerde te steken. Hoewel K. dit al vele malen eerder had gedaan, weigerde de sleutel deze keer het slot in te gaan. K. kon het niet geloven en probeerde het nog een aantal keer. De groene deur bleef onverbiddelijk gesloten.

Vreemd, dacht K. terwijl hij door de knisperende sneeuw om het huis liep om aan de raamkant te komen. K. en Anna hadden een oud boerenhuis waarbij de woon- en slaapkamer op de eerste verdieping zaten. De benedenverdieping had oorspronkelijk als stal gediend en had twee meter hoge muren die volledig uit steen waren opgetrokken. De enige uitzondering hierop waren de staldeuren, die tegenwoordig van binnen met een balk dicht zaten, en de voordeur. Eenmaal de voordeur door, kon de jas aan een kapstok worden opgehangen, en na een aantal koude trapsteden omhoog volgde de deur naar de heerlijk warme woonkamer. De woonkamer was vaak zo heerlijk warm door een grote openhaard. K. keek omhoog en zag in het kille heldere maanlicht inderdaad rook uit de schoorsteen komen. K. dacht verlekkerd aan binnen terwijl hij zijn verkleumde handen nog eens tegen elkaar wreef.

Eenmaal aan de raamkant zag K. dat de gordijnen dicht waren. Achter deze gordijnen kwam echter een warm geel licht en lude muziek vandaan. "Anna, kun je opendoen, mijn sleutel werkt niet!" schreeuwde K. De muziek ging onverstoord door. "Anna!" schreeuwde K. nog enkele malen. Alleen de muziek liet van zich horen. K. liep terug naar de voordeur en was verbaasd dat Anna niet vol smart op hem aan het wachten was. In Anna's verdediging moest K. wel toegeven dat hij tegen zijn gewoonte in pas om half acht van zijn werk was teruggekomen. Zoals altijd had K. de laatste bus naar het dichterbijzijnde dorp genomen waarvandaan hij normaal gesproken nog een uur naar huis moest lopen. Vandaag had deze wandeling over de met sneeuw bedekte wegen anderhalf uur geduurde. Door deze lange tocht en een te dunne jas had K. het nu steenkoud. Mogelijk had hij wat sneller moeten lopen, dan had Anna bij de deur op hem staan wachten zoals ze wel vaker deed.

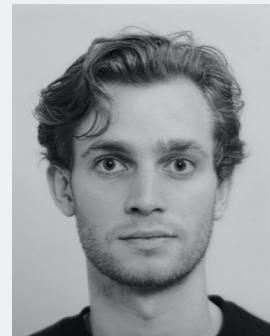
Terwijl K. dit overpeinsde zag hij op de weg langs het huis een lichtje moeizaam zijn kant op bewegen. Het licht kwam dichterbij, en al snel werden ook het gekraak van banden

in sneeuw en het gegrom van een motor hoorbaar. Zonder precies te weten waarom liep K. naar de weg. Alsof het zo was afgesproken stopte de auto voor zijn huis. Het was een lichtblauwe auto, en na het omlaag draaien van een beslagen zijraam bleek er een prachtige blonde vrouw achter het stuur te zitten. De vrouw keek K. vragend aan en hij realiseerde zich dat hij op de een of andere manier doelbewust op de auto was afgelopen en zelfs even had gezwaaid. "Hallo," zei K., en stelde zichzelf voor. De vrouw deed hetzelfde, waarna K. kort zijn situatie uitlegde. Nadat de vrouw meelevend geluisterd had zei ze: "Je mag ook bij mij mee de auto in, dan zet ik je af bij het dorp en kan je daar een hotel in. Straks door deze kou teruglopen is ondoenlijk."

Het was een vriendelijk aanbod, maar K. twijfelde. K. wilde niets liever dan zijn huis in, en dat zou zo wel lukken. Daarnaast moest Anna niet denken dat K. zomaar met een andere vrouw mee zou gaan. Nee, kwam K. tot de slotsom, hij kon beter blijven. De vrouw keek hem ondertussen wat verbaasd aan met haar blauwe ogen, die in de kille winter nacht leken op te lichten in het maanlicht. K. bleef nadenken en de vrouw raakte ongeduldig in de stilte. Op het moment dat K. zag dat haar blik veranderd was, besefte K. pas dat hij haar nog een antwoord schuldig was. K. bedankte vriendelijk: "Het is een alleraardigste aanbod, maar mijn vrouw is thuis en die zal zo wel opendoen als ze de muziek wat zachter zet. Ze verwacht me." De vrouw keek hem meewarig aan: "Kan je dit niet beter morgen uitzoeken?" K. knikte instemmend, maar begon geïrriteerd te raken over de opdringerigheid van de vrouw. Besefte ze dan niet dat Anna heel veel van hem hield en dat er een misverstand moest zijn? Zodra de muziek zachter kwam te staan zou Anna hem horen en binnenlaten. De vrouw verzuchtte: "Dan stap ik maar op, succes er nog mee!" "Dankje!" antwoordde K. Het raampje werd dicht gedraaid, waarna de auto moeizaam doorreed. K. hoorde de banden nog even in de sneeuw kraken, maar al snel stierf ook dat geluid weg.

Er waren nog maar weinig geluiden over, de constante muziek binnen en de sporadische uil buiten. Ondertussen

probeerde K. warm te blijven door heen en weer te lopen. K. was zo nog twee uur bezig en waar hij zich eerst kouder en kouder voelde werd hij nu langzaam wazig en warm. K. stampete nog een paar keer extra goed met zijn voeten en hoorde plots de stilte. Stilte! De muziek was zojuist uitgegaan besefte K. en hij rende naar het raam. K. begon te schreeuwen: "Anna! Anna, kan je de deur opendoen! Anna, mijn sleutel werkt niet meer! Anna!" K. luisterde, maar het bleef stil. Anna moest naar de voordeur aan het lopen zijn, dacht K. Hij draaide zich om en rende terug naar de voordeur, bonsde erop en wachte. Weer bleef het stil. K. rende terug naar de raamkant. Het licht was uit! K. liep weer naar de deur om nog een keer de sleutel te proberen. K. stak zijn hand in zijn jaszak om de sleutel te pakken maar voelde zijn vingers niet meer. Bij de groene deur aangekomen ging K. vermoeid en languit in het portiek liggen en bleef vol ongeloof naar het steeds waziger wordende sleutelgat kijken. ■

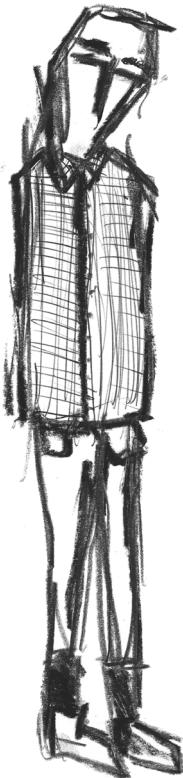

Gijs Seeventer heeft de bachelor filosofie en natuur- en sterrenkunde afgerond en is ondertussen bezig met een master theoretische natuurkunde.

Meest gelezen filosoof: Nietzsche. Favoriete gedicht: "de lof der stront", anoniem circa 1830 te vinden in een bloemlezing samengesteld door Gerrit Komrij.

ALUMNI BINNEN DE BUREAUCRATIE

Wat ga je doen na je studie Filosofie? Wil je misschien als ambtenaar aan de slag? Maar wat houdt het in om in het web van de bureaucratie te werken? Mariet geeft een inkijkje in werken bij de Raad voor het Openbaar Bestuur, een strategische adviesraad van regering en parlement.

Welke functie heb je precies binnen welke organisatie?

Ik werk bij de Raad voor het Openbaar Bestuur (ROB), een onafhankelijke adviesraad voor regering en parlement. De Raad bestaat uit tien leden die samen adviseren over de inrichting en het functioneren van het openbaar bestuur, met speciale aandacht voor de rechtsstaat en democratie. Als ik het in mijn eigen woorden zou moeten uitleggen, kijkt de ROB of Nederland een beetje goed bestuurd wordt.

Ik werk voor de ondersteunende staf van de Raad.

Raadslidmaatschap is een parttime functie, dus Raadsleden hebben hulp nodig met het schrijven van adviezen. De staf neemt het grootste gedeelte van de inhoudelijke voorbereiding van de adviezen op zich en de Raad is leidend op de inhoudelijke lijn van de adviezen. Ik sta in de hiërarchie onder de Raad, maar ervaar in mijn werk wel veel intellectuele vrijheid en voel me serieus genomen door de Raad in mijn ideeën.

Vanuit welke motivatie werk je in deze functie?

Ik word enthousiast van abstract denken, de ideeën achter de praktijk helder krijgen en nadenken over onconventionele oplossingen. Tijdens mijn bachelor filosofie merkte ik dat ik meer interesse had in politieke en sociale filosofie; filosofie die je kunt toepassen op de praktijk. Ik snap de waarde van bijvoorbeeld metafysica, maar ik merkte dat ik er zelf gewoon niet zo gelukkig van werd. In mijn werk hou ik me bezig met veel abstracte vragen: Wat is goed bestuur? Wanneer is er sprake van vrijwillige aanvaarde overheidsmacht? Wat is een representatieve democratie? Ik houd niet van het politieke spelletje, maar ben wel een politieke junkie. In mijn werk vind ik de perfecte combi tussen mijn liefde voor filosofie en mijn fascinatie met politiek en bestuur.

Zou je de organisatiestructuur als 'bureaucratisch' omschrijven? Waarom wel of niet?

De ROB heeft wel een iets bureaucratische structuur, maar dat heeft een goede reden. We proberen een diversiteit aan politieke achtergronden mee te laten beslissen over de adviezen: SGP, GroenLinks, VVD, D66, CDA. Zowel in de staf als in de Raad vind je

diese politieke diversiteit. Dan is het fijn dat je vaste structuren en overlegwijzen hebt waarin een advies tot stand komt. Er zijn maar twee lagen bij ons (heel anders dan bijvoorbeeld op een ministerie): Raad en staf.

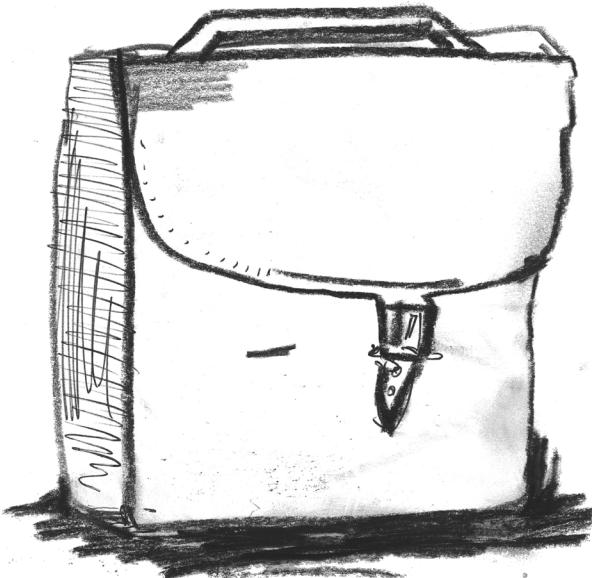
Mijn rol is afgebakend tot adviseur: ik kan voorstellen aan de Raad doen om bepaalde thema's op te pakken of voor een bepaalde invalshoek te kiezen, maar ik ga uiteindelijk niet over het eindresultaat.

Ik heb niet een strikt gespecialiseerde rol, ik ben juist een generalist in mijn werk. Onze adviezen zijn abstract, maar ze vallen wel allemaal binnen de thema's rechtsstaat en democratie. Het is de bedoeling dat je als adviseur wel een beetje specialiseert. Ik kies in mijn werk om me te specialiseren in macht(sverhoudingen) en gezag, autonomy gaps, ondersteuning van de vertegenwoordigende democratie en publieke waarden afweging. Je ziet: een breed spectrum.

Je bent afgestudeerd filosoof, voel je je ook nog zo binnen de functie?

Absoluut, ik voel me het meest thuis bij de labels 'politiek filosoof' en 'toegepast filosoof'. Ik heb niet de tijd om PhD-waardig filosofisch onderzoek te doen, maar zit nog wel met enige regelmaat voor mijn werk op de Stanford Encyclopedia of Philosophy.

De constructieve manier waarop de Raad adviseert past bij me, omdat ik als filosoof alle normatieve posities gelijkwaardig wil behandelen: ik wil dat iedereen zich gehoord voelt.

Illustratie door Sam Langelaan

Voel jij je betrokken bij de maatschappelijke realiteit waar je binnen je baan mee bezig bent?

Ik geef beleidsadvies, maar werk niet mee aan de totstandkoming van beleid, dus in dat opzicht hebben mijn plannen en besluiten geen direct effect op het dagelijks leven van mensen. Maar het kan wel voorkomen dat een minister onze aanbevelingen overneemt, en dan kan het groot effect hebben. Ik hoop dat dat ooit nog gaat gebeuren en dat met ons advies de stemleeftijd naar 16 jaar wordt verlaagd. Verder wil ik graag dat het openbaar bestuur zich bewust wordt van de normatieve dimensie van beleid. Vaak wordt er gedaan alsof we bij de overheid allemaal problemen oplossen op een neutrale manier, maar elke beleidskeuze is natuurlijk een morele keuze. Zo maakte ik met collega's voor Kamerleden het Debat Denkkader:

Tijdens mijn bachelor filosofie merkte ik dat ik meer interesse had in politieke en sociale filosofie; filosofie die je kunt toepassen op de praktijk.

een vragenlijst die je kan helpen bij het ontwaren van de normatieve dimensie van politieke voorstellen over digitalisering (Digitale Overheid, 2021).

Ik voel me betrokken bij de maatschappelijke realiteit, maar dat komt ook wel explicet door de manier waarop ik en mijn collega's ons werk aanpakken. Bij advieswerk op zo'n abstract niveau ligt het gevaar op de loer dat je adviezen argumentatief zeer correct zijn, maar totaal niet aansluiten op de leefwereld van mensen. We kiezen ervoor om in voorbereiding op een advies veel mensen (bestuurders, burgers, studenten, politici) te spreken en we proberen middels kleine stages en werkbezoeken een beeld te krijgen van wat er leeft. Eén van mijn grootste kritiekpunten op de Rijksoverheid is op dit moment

dat zij zich op een te grote afstand plaatst van de leefwereld van burgers. Daarom wil ik zelf ook mijn best doen om niet in filosofische theorie te blijven hangen.

Voel je je significant in relatie tot de organisatie waar je in werkt, en vind je dit van belang?

Ik heb veel eigen inbreng in mijn baan en word voor mijn leeftijd en ervaring serieus genomen, intern en door de Raad. Als ik in contact sta met externen kan dit wisselen, sommige mensen vinden het vreemd dat een 28-jarige vrouw op een strategisch niveau meedenkt over het functioneren van het openbaar bestuur. Soms komt het voor dat ik een Raadslid vergezel naar een lezing die hen geeft over een advies waaraan ik heb meegewerkt en dat ik dan door de organisator van het evenement wordt gezien als de secretaresse van het Raadslid. Het is vervelend als je niet wordt gezien in je expertise en werk wat je hebt verricht, maar gelukkig zijn Raadsleden erg attent.

Binnen mijn organisatie voel ik veel erkenning, maar het is wel zo dat mijn naam niet op een voorkant van een advies prijkt dat ik samen met collega's heb geschreven. Ik vind dat zelf in de levensfase waarin ik nu zit, niet erg: ik ervaar het als een groot voorrecht dat ik op mijn leeftijd mag meedenken over grote onderwerpen en haal er plezier uit als anderen met mijn geschreven werk aan de gang gaan. Het feit dat ik eigenlijk al mijn werk samen schrijf met collega's betekent wel dat ik goed moet letten op mijn eigen profiling.

Eén van mijn grootste kritiek-punten op de Rijksoverheid is op dit moment dat zij zich op een te grote afstand plaatst van de leefwereld van burgers.

Zie jij concrete voordelen van bureaucratie voor de werking van de organisatie? En het oplossen van een mogelijk maatschappelijk probleem?

Ja, ik vind het fijn dat er binnen de Raad op zo'n doordachte en rustige manier op fundamenteel niveau wordt nagedacht over maatschappelijke problemen. Ik merk dat de adviezen van de Raad goed landen bij veel verschillende mensen, omdat veel verschillende zienswijzen worden meegenomen in het advies. Ik denk dat zowel activisme als de meer bureaucratische weg naar maatschappelijke vernieuwing een belangrijke rol hebben binnen de democratie, ik zie ze als complementair. De constructieve manier waarop de Raad adviseert past bij me, omdat ik als filosoof alle normatieve posities gelijkwaardig wil behandelen: ik wil dat iedereen zich gehoord voelt. ■

Mariet de Boer is adviseur bij de Raad voor het Openbaar Bestuur. Zij heeft de bachelor Filosofie in Utrecht en de master Management van de Publieke Sector in Leiden afgerond.

BIG DATA

Mette van Liempd examines Big Data through the lens of Arendt's conception of The Problem of Modernity.

Mette van Liempd is a student of Philosophy at Utrecht University and editor of *De Filosoof*. Amongst other projects, she is currently working on encouraging and developing the (creative) writing skills of philosophy students.

With the rapid development of the digital world over the last couple of decennia, both data-production and collection have skyrocketed. The result: "lakes" filled with enormous amounts of data of various kinds, are seen as a rich fishing ground by social- and political scientists, financial speculators, advertisers, and government agencies alike. At the same time, these data present us with novel computational problems. For several reasons, the traditional tools of data-analysis don't work on them. As these problems are being worked out, a whole new kind of data science has arisen. This new kind of data science deals with and is also commonly referred to as "Big Data." More than any other recent scientific or technological development, this field persistently presents us with difficult ethical dilemmas, and, every now and then, horror stories of Big Data gone wrong. One of the overarching problems is the question where exactly the dangers lie. Big Data involves data collection, analysis and use (van der Sloot 2018, 55), and because of this broadness, one could locate the problem anywhere between the most superficial level of nefarious use and the most fundamental level of the mass gathering and storing of data itself.

In this paper, I argue that Big Data exemplifies the Problem of Modernity, a problem foreseen by Hannah Arendt as the result of science getting itself too involved with human affairs. From this a diagnosis of some of the problems plaguing Big Data emerges. This diagnosis locates the issues of Big Data at a deep but not entirely fundamental level, leaving some hope for improvement.

Big Data and its Problems

'Big Data,' besides being a bit of a buzzword, is a very broad and very vague term. Broad, because it encompasses data collection, analysis, and use. Vague,

because for none of those steps a hard line can be drawn between traditional data and Big Data. Despite this, a couple of core values and characteristics of Big Data as opposed to traditional data-science can be identified.

Most notably, there is the vast quantity of data that is being collected and analysed (van der Sloot 2018, 62-63). In general, we talk about Big Data when there is too much data for one computer to store and process, which means that the data needs to be clustered and divided over several computers.

Additionally Big Data may deal with data of an altogether different kind (van

"Lakes" filled with enormous amounts of data of various kinds, are rich fishing grounds for social- and political scientists, financial speculators, advertisers, and government agencies.

der Sloot 2018, 62-63). Where traditional data analysis needs data to be at least semi-structured, Big Data also works with unstructured data. This greatly increases the pool of usable data as most existing data is in fact unstructured (pictures, audio fragments, tweets, e-mails, etc.). Unstructured data is significantly more difficult to analyse, as the important elements have not yet been separated out from it.

Next, there is the "recycling" of data. Many Big Data projects make extensive use of existing, often publicly available,

AND THE PROBLEM OF MODERNITY

databases (van der Sloot 2018, 62-63). By combining a lot of these individually fairly uninformative datasets, it is sometimes possible to uniquely identify the people behind the originally anonymous data. This use of "second-hand" data does mean that meta-data is often lacking. It can be difficult to gauge if the data used is actually representative, or what it is representative of. The overall motto is: quantity over quality.

Big Data analysis is also different from traditional data analysis as a result of new developments in machine learning. As data becomes too voluminous and varied for humans to analyse in a manner that still takes causal relations between things measured into consideration, machine learning has advanced to the point where a statistical analysis which focuses purely on correlations produces useful results. This prioritisation of correlation means that '[a]nything can say something about everything and everything can say something about anything.' (van der Sloot 2018, 63)

As far as use goes, the following things stand out. With an expanding field of possibilities comes more ambitious goals. And in a field as rapidly developing as Big Data, the possibilities seem infinite, meaning Big Data is rife with ambitious projects. These projects are relatively cheap, which means that they can be done in a more experimental manner. One of the ambitious approaches this gives rise to, can be singled out as a characteristic of Big Data in its own right: predictive analysis. An algorithm is trained to spot early signs of something going wrong; for example tone changes in an argument that is about to turn violent or changes in the eating pattern of someone who is about to get sick. These analyses may then be used to try and prevent the thing predicted.

Just from the above description, it is easy to pick out characteristics that would be dangerous when taken too far. Acting on any kind of predictive analysis is acting

on the presumption that the thing you are "preventing" would have actually happened. An algorithm blind to causation may identify a correlation between skin-color and criminality, a correlation that then may seem to justify racism, whereas in actuality racism is to blame for its existence. On a more individual level, if an algorithm determines my preferences based on data about me and generated by me, and enforces those preferences by recommending similar things, then it seems like it gets to influence who I am. My data determines my recommendations, my recommendations determine what I see and do, what I see and do determines me. Additionally, there are very few people who could explain how the algorithm that determines my profile and the recommendations that suit it, works.

These problems and many others present us with a variety of dilemmas, and it is difficult to get a grip on the root of the issue. I will now present Hannah Arendt's Problem of Modernity, which will provide us with a core problem that runs through all issues mentioned above.

The ethical problems caused by Big Data result in large parts from its attempt to solve ethical problems.

The Problem of Modernity

The Problem of Modernity is best understood in context of Arendt's broader work. The examination of the nature of totalitarianism lies at the core of much of Hannah Arendt's writings. It has led her to identify plurality, the fact that human beings form a community of individuals, as the most important human condition,

and with it action as the most important human activity. According to Arendt, it is precisely the reality of plurality and our ability to act that are denied under totalitarianism. Totalitarian regimes claim to be guided by some absolute truth about the way human beings and societies are and should be. This idea, that human beings can in the end be understood through an understanding of the human nature, replaces equality with sameness and insists on conformity over difference. Arendt claims that this tendency to look for absolute truth in the realm of human affairs, this tendency to reduce men to Man, has since Plato been a characteristic of all political philosophy, which is why she is critical of it

(Arendt, Philosophy and Politics 1990).

According to Arendt, traditional political philosophy came to an end with the downfall of metaphysics. Science has now progressed far enough to be able to explain the causes of natural phenomena. We no longer need a transcendental realm to understand those things, and thus the realm itself has become nonsense. But science cannot explain the validity of the moral laws that previously derived their authority from God. The Problem of Modernity results from the absurdity that comes over moral concepts once they lose their grounding in a transcendental realm. It is, on the one hand, the threat of relinquishing those moral concepts altogether, the threat of nihilism. On the other hand, it is the threat of tyranny that accompanies any attempt to give morality a new foundation. It is this second threat that is ever-present in modern science.

Big Data and Tyrannical Truth

Looking at the problems of Big Data through the lens of Arendt's Problem of Modernity, the following conclusion >>

Illustratie door Mette van Liempd

arises: the ethical problems caused by Big Data result in large parts from its attempt to solve ethical problems. Many applications of Big Data are attempts to reduce a human decision-making process to a mathematical function. Determining who deserves what, whether it be a bonus at work, welfare, a mortgage, a job, a hospital bed, or a shorter jail-sentence, is increasingly becoming a task that involves algorithms. Those applications aren't unambiguously harmful: often they do not replace conscientious human beings, but thoroughly prejudiced people. Yet this trend does signify that we are starting to trust and believe the judgement of algorithms. The authority that science carries in its explanations of nature also carries over to these moral judgements; it is very easy to take the results of an analysis as absolute truth. It seems that Big Data, as a scientific enterprise trying to ground moral decision-making in decision trees and weight functions, fits the Problem of Modernity perfectly. This means that Big Data carries, and to some degree already realizes, the risk of totalitarianism, of tyranny.

Can't we just be more careful?

Now, does the above analysis actually justify a condemnation of Big Data as a whole? Many people do not think that it does. They point out that the Big Data projects that actually go wrong are usually handled so incredibly sloppily that even the average data scientist can spot the errors from a mile away, and usually also suggest small things that would have prevented the whole crisis. In her book Weapons of Math Destruction, Cathy O'Neil does exactly this. She talks about the way in which a model designed to give teachers a score representative of the quality of their teaching made the mistake of not checking the model's judgements against reality. A teacher with a bad score just got fired and then people would conclude the model worked because at the end of the year, they had in fact managed to fire a bunch of teachers they deemed "bad", that predicate being derived solely from the score the teachers had gotten. O'Neil echoes Arendt's worries when she identifies the problem: "Instead of searching for truth, the score comes to embody it" (O'Neil 2016, 7).

Ethicists and data-scientists have come up with many suggestions for ways in which the process can become more controlled. What is essentially suggested is that every step of the process be thought through, that there always is a human present to cast a critical eye at the machine, and thus, that its output is never taken as absolute, unquestionable truth. But is implementing this idea as easy as it seems? Take the case of

O'Neil herself. Before turning a more critical eye on Big Data, she worked for a hedge fund. It was not until the collapse of the markets in 2008 that she started seeing the problems plaguing the industries' use of Big Data. Here, she describes how and why she turned a blind eye for such a long time:

I had grown accustomed to playing in these oceans of currency, bonds, and equities, the trillions of dollars flowing through international markets. But unlike the numbers in my academic models, the figures in my models at the hedge fund stood for something. They were people's retirement funds and mortgages. In retrospect, this seems blindingly obvious. And of course, I knew it all along, but I hadn't truly appreciated the nature of the nickels, dimes, and quarters that we pried loose with our mathematical tools (O'Neil 2016, 35).

The attitude displayed by O'Neil fits Arendt's idea of thoughtlessness perfectly. Arendt argues that it is this lack of thought, as opposed to rampant idealism or malevolent motives, that lies at the root of much evil, and examples of Big Data gone wrong seem to confirm this idea. Thoughtlessness is not the inability to understand what you are doing, nor does it consist of actively shutting things out. It is simply the complete absence of thought (Arendt, *The Life of the Mind* 1971, 3-4). To actually deal with the dangers of Big Data, an extremely thoughtful approach would be needed.

The first hurdle to such an approach is already mentioned by O'Neil: the abstract nature of data. Just like Eichmann could

An algorithm blind to causation may identify a correlation between skin-color and criminality, a correlation that then may seem to justify racism.

organize the deportation and death of millions of Jews without ever having to visit the killing installations in the concentration camps (Arendt, *Eichmann in Jerusalem* 1963, 88-89), so a data-scientist can design a racist algorithm without ever being confronted with the consequences of its implementation. It takes effort to try and

uncover the reality beneath the data. The programs used for data analysis will work as long as there are no syntactical errors.

Another difficulty follows from the role of modern science in relation to our capacity to think. In *The Human Condition*, Arendt explains how modern science in itself already contains a kind of resignation of the understanding (Arendt, *The Human Condition* 1958, 290-291). A scientific truth does not have to be entirely transparent, because our ability to understand things is limited. Big Data takes this to the next level with its emphasis on correlation and neglect of causation. To be able to critically examine the results of an analysis by, for example, a neural network, a level of confidence in one's own capacity for judgement is needed that exceeds the confidence that is typically cultivated in our science-centred society.

So, although the main problem with Big Data does indeed lie with taking its results as absolute truths, a closer look at the analysis stage shows that this problem is harder to avoid than it seems. It appears possible, but it also demands a lot from our faculty of thought. ■

References

- Arendt, Hannah. *Eichmann in Jerusalem*. London: Penguin Books, 1963.
Arendt, Hannah. "Philosophy and Politics." *Social Research*, 1990: 73-103.
—. *The Human Condition*. 2e. Chicago & London: The University of Chicago Press, 1958.
—. *The Life of the Mind*. New York: Houghton Mifflin Harcourt Publishing Company, 1971.
O'Neil, Cathy. *Weapons of Math Destruction: how big data increases inequality and threatens democracy*. New York: Broadway Books, 2016.
van der Sloot, Bart. *Big Data*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 2018.

DE LIKEURTJES IN HET LEVEN

- OVER HET PRINCIPE VAN DE TEKORTSCHIETENDE COMPENSATIE

Voor wat hoort wat, en boontje komt om z'n loontje. Geen wezen is zo systematisch ontevreden als de mens, zo consistent op zoek naar manieren om de balans van schulden tussen hem en zijn medemens recht te trekken. Hier lees je hoe dat komt en wat het voor de samenleving betekent. Aldus René ten Bos: de mens is een 'compensatiewezen'.

"Wie zorgen heeft," zei Wilhelm Busch (1832-1908) ooit, "heeft ook likeur" (Busch 1930, 101). Mensen drinken om iets kwijt te raken. Of af te schudden. Of te vergeten. Waarom drinkt men eigenlijk? Natuurlijk ook omdat het lekker is. De grote 19de-eeuwse illustrator en schilder maakt er echter geen geheim van dat het omgekeerde ook waar is. Immers, wie likeur of een teveel aan likeur heeft, heeft ook grote zorgen en misschien wel grotere zorgen dan voordat hij of zij begon met drinken. In het gekkenhuis dat Busch schetst in *Die fromme Helene*, het verhaal waarin het citaat te vinden is, eindigt iedere dronkaard, inclusief Helene, onverbiddelijk in de hel. Zorgontlasting, zo leren wij, kan heel snel omslaan in zorgopstapeling.

De onderliggende logica gaat veel verder dan alcoholisme. De mens is, bezien vanuit een wijsgerig-antropologisch perspectief, een compensatiewezen, een *homo compensator*. Althans, dat beweert de Duitse filosoof Odo Marquard (2001, 11-29). Hij plaatst zich daarmee in een lange traditie van denkers die benadrukken hoe ongeschikt het menselijke dier voor het leven in de ruwe natuur is, ware het niet dat het over een enorm arsenaal aan compensatie-technieken beschikt: cultuur, wapens, redeneervermogen, enzovoorts. Cultuur verschijnt hier als zuivere compensatie voor onze onnatuurlijkheid.

Waar komt die behoefte om te compenseren vandaan? We zijn niet volledig. Wat aan ons ontbreekt, moet dus ergens buiten ons gevonden worden. In Plato's *Symposium* wordt de

komedieschrijver Aristophanes aan het woord gelaten. Ieder mens, stelt de paljas, was oorspronkelijk rond en heel, maar de *anthropos* is nu half, slank en opgesplitst (Plato, 189d-193e). Waarom dat kon gebeuren, laten we hier in het midden. Punt is dat de mens simpelweg geen vrede heeft met zijn onafte bestaan. Wij zijn dieren, aldus Marquard, die altijd op zoek gaan naar onze oorspronkelijke "kogelvormige, ideale corpulentie" (2001, 19), iets waar likeur, zou je zo denken, natuurlijk bij kan helpen.

De Duitse filosoof heeft het over twee dominante vormen van compenseren: vergelding en verzachting.

Zorgontlasting, zo leren wij, kan heel snel om-slaan in zorgopstape-
ling.

De hel waarin de alcoholisten van Busch terechtkomen is vergelding, de likeur verzachting. De *homo compensator* bevindt zich ergens tussen straf en genade in, iets wat evident is bij de zuipschuiten onder ons. Maar in feite bevinden we ons dus allemaal in dat tussengebied. Wie nog durft te vliegen en daarvoor gestraft moet worden, wordt eigenaar van een boom en vindt verzachting in de genade; wie teveel eet en angstig naar de weegschaal kijkt, checkt een paar uur later, niet minder angstig, de stappenteller op de

mobiel; een samenleving die er achter komt dat haar rijkdom gegrond is in schandelijke historische praktijken – van aardgaswinning tot slavernij – en daar wroeging over veinst of voelt, denkt na over al dan niet gemeende verontschuldigingen, misschien zelfs over financiële vergoedingen.

Ook God ontkomt niet aan compensatiedruk. De almachtige heeft een hoop ellende in de wereld toegelaten, wist ook Leibniz, maar hij heeft "deze ellende gecompenseerd door duizend vormen van gemak en gerief" (Leibniz; geciteerd in Marguard 2001, 15). Leibniz' hele theodicee berust eerder op verzachting dan op vergelding. Daarmee pakte hij volgens Marquard de weg naar de moderne compensatiegedachte die eerder mikt op verzachting dan op vergelding of bestrafing.

Toegegeven, deze compensatiefilosofie, die ik hier slechts heel beknopt schets, is schitterend en uitermate inzichtelijk. Toch komt het me voor dat ze een beetje om de hete brij heen draait of, liever gezegd, dat ze iets versluiert. Iedere compensatie, of het nu vergelding of verzachting is, moet door de gecompenseerde wel gewaardeerd worden. Valt die waardering weg, dan is de compensatiegeste vergeefs geweest. Om het wat simpeler te zeggen, de mensen moeten oog in oog met alle ellende die hen wedervaat wel die "*mille commodités*" die God ter compensatie in de aanbieding heeft, kunnen waarderen.

Blijft die waardering uit, dan worden de wegen van de Heer wel heel erg ondoorgondelijk gevonden. Nog simpeler, als de mensen niet meer dankbaar zijn voor hun likeurtje, dan houdt alles op, zo wist ook Busch.

Kortom, onder die compensatiefilosofie sluimert een dankbaarheidsfilosofie. Het

Als de mensen niet meer dankbaar zijn voor hun likeurtje, dan houdt alles op, zo wist ook Busch.

menschelijke dier mag dan wel een compensatiewezen zijn, maar het weet diep in zijn hart ook dat lang niet alle compensaties tevredenstellend zijn. Het hele idee van compensatie is – zo iets kun je al afleiden uit de etymologie van het woord: *compensare* = samen wegen – gebaseerd op het idee van een soort evenwicht of balans die na een eerdere verstoring kennelijk weer hersteld moet worden. Is dat herstel er, dan rest ons niets anders dan dankbaarheid voor al het goede dat ons ondanks de misère toch ten deel valt.

Het evenwicht blijkt echter maar al te vaak een illusie te zijn. De gecompenseerde weigert de

compensatie. Daar kunnen duizenden redenen voor zijn, maar hier is een belangrijke: het idee dat er überhaupt gecompenseerd kan worden, is soms onverdraaglijk. Duizend straffen zijn voor een gruweldaad lang niet altijd genoeg. Maar het kan ook dat de *homo compensator* voor een dubbeltje op de eerste rij wil zitten en in plaats van een lekker likeurtje regelrechte bocht in de aanbieding heeft. In die mooie, theologisch transparante compensatieterrein dringen parasieten binnen.

De Franse filosoof Michel Serres (1930-2019), een tijdgenoot van Marquard, ziet overal in het leven, niet alleen in dat van ons, parasitaire verhoudingen. Je zou kunnen zeggen dat de parasiet degene is die voor wat hij krijgt te weinig teruggeeft. Daarmee verstoort hij het idee van het evenwicht. Hij is de ondankbare en over deze ondankbare hebben mensen doorgaans maar één idee: je moet hem of haar uit de weg ruimen. "Mort aux ingrats!" luidt hun motto: dood aan de ondankbaren (Serres 1980, 52).

Jazeker, de mens is een compensatiewezen, maar de parasiet is nooit ver weg omdat diezelfde mens altijd spaarzaam is met compensatie. We eisen veel, schrijft Serres, maar geven doorgaans maar weinig terug. Voorbeelden genoeg: managers of

ondernemers willen van hun medewerkers prestaties, maar wat presteren ze zelf? Ter compensatie voor de energie die door arbeiders geleverd wordt bij het vervaardigen van echte, materiële dingen, hebben ze alleen maar woorden in de aanbieding. Lucht dus. Niets meer en niets minder. Deze fundamentele asymmetrie stoort mensen: ze vinden het luchtaanbod niet altijd genoeg. Serres hoedt zich voor eenvoudige moraliseringen – evenwichtsverstoringen horen bij het leven en parasieten kunnen de zaken ook een andere wending geven. Zeker, maar het is niet moeilijk in te zien dat zich rondom professionele arbeid op universiteiten, in zorginstellingen, bij de politie of bij een ministerie, een enorm parasitair netwerk heeft opgebouwd

dat bestaat bij gratie van wat ik 'het principe van de tekortschietende compensatie' zou willen noemen. Men compenseert, maar nooit genoeg, altijd mondjesmaat en altijd, want dat leert McKinsey ons, met de hand op de knip.

In 1996 gaf Marquard in Frankfurt am Main een lezing voor ondernemers (Marquard 2001, 55-59). Hij sprak daarin lovend over hun compensatievaardigheid en verbindt deze met doorzettingsvermogen, verantwoordingsbereidheid en communicatieve kwaliteiten. Het is, zegt hij, een kwestie van leiderschap. Van Serres leren we dat dit misschien wat al te naïef is. Compensatievaardigheid wordt pas echt getest als je inziet dat je in het leven nooit te dankbaar voor een likeurtje moet zijn. ■

In die mooie, theologisch transparante compensatieterrein dringen parasieten binnen.

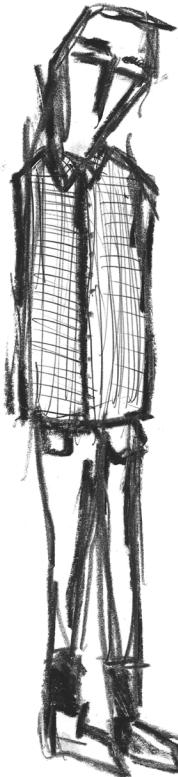
Referenties

- Busch, Wilhelm. 1930. Die Fromme Helen. München: Basserman.
Marquard, Odo. 2001 a. "Homo Compensator." In Philosophie Des Stattdessen: Studien, 11–29. Stuttgart: Reklam.
—. 2001 b. "Kompensationstüchtigkeit." In Philosophie Des Stattdessen: Studien, 55–59. Stuttgart: Reklam.
Plato. 1999. "Symposium." In Plato, Verzameld Werk II, 179-252 (189d-193e). Kapellen/Baarn: Pelckmans/Agora.
Serres, Michel. 1980. Le Parasite. 1980: Grasset & Fasquelle.

René ten Bos is filosoof en columnist. Hij was van 2017 tot 2019 Denker des Vaderlands, en is hoogleraar filosofie aan de Radboud Universiteit.

ALUMNI BINNEN DE BUREAUCRATIE

Wat ga je doen na je studie Filosofie? Wil je je inzetten voor goed onderwijs? Weet je niet wat het verschil is tussen een junior en senior toetsdeskundige? Of ben je benieuwd hoe jouw centraal examen Nederlands werd gemaakt? Boet vertelt over zijn ervaring bij Cito.

Welke functie heb je precies binnen welke organisatie? En vanuit welke motivatie werk je bij deze organisatie?

Ik werk bij Cito als junior toetsdeskundige en ik zit dus onder de senior toetsdeskundige. Een senior toetsdeskundige is verantwoordelijk voor een constructiegroep, oftewel een groep docenten die vragen bedenken voor een bepaald niveau. Dus zij stellen de examens; de examenvragen samen. En ik ondersteun als junior toetsdeskundige verschillende senior toetsdeskundigen. Ik ben op dit moment nog niet eindverantwoordelijk voor een specifiek examen of onderdeel van een examen. Cito, je kent het wel, is de organisatie die onder andere de eindexamens maakt in Nederland, in opdracht van het ministerie Onderwijs Cultuur en Wetenschap, specifiek het CvTE (College voor Toetsen en Examens). Cito voorziet dus in een betrouwbare, gelijkgestelde meting van de vaardigheden van leerlingen in Nederland, waarmee een bepaalde standaard wordt hooggehouden in het Nederlandse onderwijs. Ik hecht persoonlijk

grote waarde aan goed onderwijs, dus mijn voornaamste motivatie om hier te werken is wel dat ik daaraan wil bijdragen.

Ik ben hier terechtgekomen omdat ik naast mijn studie Filosofie ook Nederlands heb gestudeerd en de master Neerlandistiek heb gedaan. Tijdens die master heb ik stage gelopen bij Cito.

Zou je de organisiestructuur van Cito bureaucratisch noemen?

Ik denk dat de organisiestructuur bureaucratisch is omdat er veel procedures moeten worden doorlopen in aanloop naar een examen dat klaar is om afgenoemt te worden op scholen. In de wet is tot op zekere hoogte vastgelegd wat er in een centraal examen getoetst moet worden, dus dat moet nageleefd worden door ons. De examens moeten dan ook allemaal dezelfde vorm hebben. Er is een ingewikkelde verdeling van verantwoordelijkheden, want eigenlijk vormen de constructeurs, oftewel de docenten die onze vragen maken, de basis. Daarboven staat dan een toetsdeskundige, die het constructieproces overziet en redigeert en de teksten en de daarbij bedachte vragen voorlegt aan een groep afgevaardigden van het CvTE, dat is 'de vaststellingscommissie'. Die commissie beoordeelt of

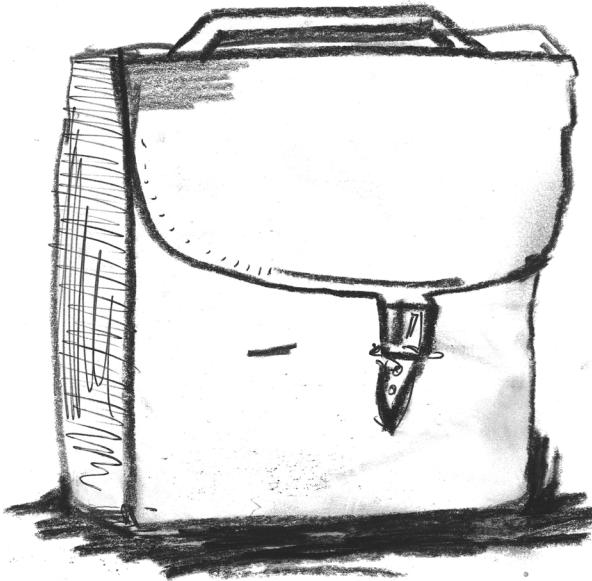
de vragen en teksten acceptabel zijn voor een daadwerkelijk examen. Nadat een examen afgenoemd is, evalueert de toetsdeskundige het examen met de vaststellingscommissie, er wordt bepaald of het examen helemaal klopt, of dat er toch fouten vragen in zitten die eventueel geschrapt moeten worden. Het is wel een ingewikkeld proces.

Aan de andere kant zijn er niet zoveel lagen van managers en manager-managers, de meeste mensen zijn bezig met het maken van de examens, zo ook mijn leidinggevende, of op zijn minst nauw betrokken. Er zit wel veel creativiteit in mijn werk, want mijn collega's en ik maken uit het niets examens; je kan niet zomaar een stappenplan volgen om tot een examenvraag te komen. In die zin ligt mijn werk niet erg vast qua exacte inhoud, al zijn er natuurlijk wel vrij strakke vormen waar we aan moeten voldoen. Verder doen we ook onderzoek naar mogelijke verbetering van toetsing en onderwijs, dat mogen we grotendeels zelf invullen.

Je bent afgestudeerd filosoof, voel je je ook nog zo binnen de functie?

Ik ben in mijn werk niet direct filosofie aan het bedrijven, maar omdat de examens Nederlands volledig uit leesvaardigheid bestaan, helpt het wel heel erg om diep tekstbegrip te hebben en heel exact te formuleren. Ik denk dat dat wel dicht ligt bij wat ik tijdens mijn studie Filosofie heb gedaan en heb geleerd. Het is belangrijk om de essentie van de tekst te vatten en

Er zit wel veel creativiteit in mijn werk, want mijn collega's en ik maken uit het niets examens; je kan niet zomaar een stappenplan volgen om tot een examenvraag te komen.

Illustratie door Sam Langelaan

dat vereist de nodige reflectie. Verder wordt bij Cito zeker nagedacht over de toekomst van het onderwijs, dus daar kan ik dan ook wel over filosoferen.

Voel *jij* je betrokken bij de maatschappelijke realiteit waar *jij* binnen *je baan* mee bezig bent?

Ik heb geen direct contact met leerlingen en de examens zijn uiteindelijk wel voor hen, dus daar sta ik wel enigszins vanaf. Maar ik werk wel met docenten aan de examens, dus in die zin is er wel een directe verbinding. Mijn werk heeft duidelijk een directe invloed op het leven van leerlingen en leraren, dus ik heb geen vreemd gevoel van de vraag: "wat ben ik nou eigenlijk aan het doen?" Het is vrij concreet: Ik heb directe inbreng in de examens die gemaakt worden. Als ik vind dat er

Als ik vind dat er iets niet klopt in een examen dan kan ik dat zeggen en dan wordt dat serieus genomen.

iets niet klopt in een examen dan kan ik dat zeggen en wordt dat serieus genomen. Soms worden er ook kwesties besproken rondom de vraag wat voor teksten en onderwerpen we wel of niet gebruiken voor de examens, daar kan ik dan ook over meepraten. Maar daarin ben ik natuurlijk wel slechts één van de vele stemmen. Er worden geen beslissingen genomen op basis van algoritmes, de examens worden wel vanuit statistiek geëvalueerd, maar uiteindelijk wordt er altijd een menselijk oordeel over geveld.

Zie *jij* concrete voordelen van bureaucratie voor de werking van de organisatie? En het oplossen van een mogelijk maatschappelijk probleem?

Ik denk dat bureaucratie belangrijk is voor Cito omdat er, zoals ik al zei, allerlei procedures ten grondslag liggen aan

een landelijk examen, dat dus ook aan landelijke kaders moet voldoen. De landelijke of centrale examens staan tegenover de schoolexamens, die scholen zelf mogen vormgeven (alsnog binnen een aantal 'lossere' kaders). Het idee van de centrale examens is dat die het onderwijs gelijktrekken en daarom lijkt het me noodzakelijk dat daar vaste structuren voor worden aangehouden. Ik kan me geen totaal onbureaucratisch Cito voorstellen waarin iedereen zijn eigen plan trekt en naar eigen goeddunken in het wilde weg examens gaan samenstellen. ■

Ik kan me geen onbureaucratisch Cito voorstellen waarin iedereen zijn eigen plan trekt en naar eigen goeddunken in het wilde weg examens gaan samenstellen.

Boet Bruijniks studeerde Filosofie en Nederlands aan de Universiteit Utrecht, nu is hij als toetsdeskundige aan de slag bij Cito.

X OF NIKS?

In dit betoog werpt Pim Claessens zich op de vermaledijde bureaucratie rondom gender op identiteitspapieren. Het aanpassen is omslachtig, en uiteindelijk vraagt die zich af waarom het geregistreerd wordt.

Ik ben non-binair en heb daarvoor een extra ID-kaart. Deze komt uit Duitsland, is specifiek door de EU goedgekeurd als supplement vanuit een speciale organisatie, die deze maakt voor transgender personen. Er staat wat basisinformatie op, plus mijn voornaamwoorden en genderidentiteit. Deze kaart staat niet op zichzelf; hij is bedoeld als een soort van verbetering van mijn normale ID-kaart, waarop ik nog als man sta vermeld. De obstakels die de overheid opwerpt voor het veranderen van je gender op een ID-kaart, de onmogelijkheid van een X in je paspoort via de normale procedure, de blijkbare vraag naar een verbeterend document omdat het in verscheidene landen te moeilijk is om je officiële document te veranderen, en de ultieme futiliteit van het hele systeem, zijn de thema's van dit betoog.

De rechtszaken die hierover in Nederland plaatsvinden laten zien dat er een grote vraag is naar een andere gendermarker dan een M of V. Ook het bestaan van de aanvullende kaart, die ik uit Duitsland heb gekregen, is hier een duidelijk teken van. Het krijgen van een aanvullend document blijkt makkelijker en praktischer te zijn, dan het veranderen van de officiële versie. Als eerste de moeilijkheid van het veranderen: voor 1985 was dit onmogelijk. Toen bestonden er natuurlijk allang mensen die transgender waren, maar niet op papier. In 1985 werd de eerste transgenderwet ingevoerd, waar intussen excuses voor zijn aangeboden, omdat in die wet sterilisatie als voorwaarde voor het aanpassen van het geslacht was opgenomen. Pas in 2014 is die afgeschaft en kwam daar een andere wet voor in de plaats zonder sterilisatie, maar nog wel met een verplicht consult en goedkeuring door een psycholoog, om te checken of iemand echt transgender is. In de afgelopen paar jaar is er ook een nieuw wetsvoorstel gekomen, dat het consult afschaft. Echter, in geen enkele van deze wetten, ook niet in het nieuwe wetsvoorstel, is de mogelijkheid tot een X, een non-binaire optie, opgenomen.

De VS zijn op dit punt linkser dan bijna heel Europa.

Er zijn ondertussen al meer dan tien rechtszaken aferond over een X in het paspoort, met meer gaande en (waarschijnlijk) komende. De weerstand van de overheid tegen het introduceren van een procedure om een X in je paspoort of op je ID-kaart te zetten is zelfs in tegenstrijd met het advies dat al door meerdere rechters is gegeven. (Almere 1 2022) Dit is emblematisch voor een afwachtende houding op internationaal gebied. Door dit soort houdingen zijn we onze traditionele positie als gidsland kwijtgeraakt. Meerdere landen hebben deze mogelijkheid al

geïntroduceerd: Canada, Australië, Nieuw-Zeeland, maar ook niet-westerse landen als Argentinië, Uruguay, India, Nepal en Bangladesh. In sommige landen, namelijk Chili en Kenia, is het standaard voor intersekse mensen, terwijl Pakistan het enige land is waarvoor het standaard is voor mensen met een niet-binair gender.

Het is u misschien opgevallen dat ik hier geen enkel Europees land heb genoemd. Dat is niet toevallig. Dus nu de lijst met Europese landen met de mogelijkheid voor een 'X' als gendermarker in je paspoort: Denemarken, IJsland, Duitsland (als je intersekse bent) en Oostenrijk (als je intersekse bent). Dat is alles. Maar er is nog een ander land dat ik niet genoemd heb waar een 'X' mogelijk is: de Verenigde Staten van Amerika. Ja, dat leest u goed, de VS is op dit punt linkser dan bijna heel Europa. Laat dat maar even bezinken.

Dit soort houdingen zijn waarom we onze traditionele positie als gidsland zijn kwijtgeraakt.

Maar het grootste probleem is de registratie zelf. Waarom moet er überhaupt een registratie van gender of geslacht plaatsvinden? We zouden niet eens de eersten zijn om de gendermarker van officiële ID's af te halen: Duitsland heeft die optie al. (Ik noemde Duitsland eerder ook al als land waar je een X kunt krijgen. In feite is zowel een X als een lege marker mogelijk. Er zijn voor zover ik kan vinden nog geen plannen de gendermarker standaard weg te laten op Duitse ID-kaarten.). Er zijn nu plannen om de ID-kaart over een aantal jaar samen met andere veranderingen zonder gendermarkering te maken. Bij het paspoort is dit echter ingewikkelder: hier zijn internationale overeenkomsten over. Dit is ooit uitgezocht door de toenmalige minister Van Engelshoven en de tocht zit zo: Nederland kan dat niet doen (Tweede Kamer 2020, 4), want het moet van de EU. De EU kan het niet doen (Raad van de Europese Unie 2004, Bijlage punt 2), want het moet van de ICAO (de internationale burgerluchtvaartmaatschappij). De ICAO (ICAO 2021, C4.3.4 C30) legt de schuld bij de Five Nations (de internationale paspoortautoriteit). De Five Nations heeft het laten uitzoeken door Nieuw-Zeeland (ICAO 2012), en diens paspoortautoriteit gaf aan dat er dan veel software-updates moeten komen bij grenscontroles en luchtvaartmaatschappijen en dat zou te duur zijn, er zou minder goede risk assessment zijn, en omdat het dan ingewikkelder wordt zou check-in langer duren.

Nu zullen sommigen misschien denken 'maar het wordt toch al beter? Tja, moeten we genoegen nemen met simpele vooruitgang, of kunnen we ook revolutie eisen? Ik stel het nu heel dramatisch, maar het punt blijft dat er dingen mis zijn. Dat dingen nu niet meer zo gigantisch fout zijn als ze ooit waren, betekent niet dat ze nu niet fout zijn, of dat we maar tevreden moeten zijn met een relatief minder foute aanpak. Bovendien zou het expliciet ondersteunen van transgender en non-binaire mensen een duidelijk signaal zijn dat deze mensen in de samenleving horen en geaccepteerd moeten worden zoals ze zijn. Het is moeilijk dat soort signalen af te geven als overheid, maar zeker hypocriet te beweren dat transgender en non-binaire mensen volledig ondersteund worden zonder deze aanpassing. ■

Dat dingen nu niet meer zo gigantisch fout zijn als ze ooit waren, betekent niet dat ze nu niet fout zijn.

Bibliografie

- 1 Almere. 2022. "Belangrijke mijlpaal voor X in het paspoort in plaats van M of V" 1 Almere, 22 december, 2022. <https://www.1almere.nl/2022/12/22/belangrijke-mijlpaal-voor-x-in-het-paspoort-in-plaats-van-m-of-v/>
- Tweede Kamer. 2020. "Tweede kamer voortgangsbrief aanpak onnodiige sekseregistratie." Kamerstuk. <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/kamerstukken/2020/07/03/tweede-kamer-voortgangsbrief-aanpak-onnodiige-sekseregistratie>
- Raad van de Europese Unie. Verordening (EG) nr. 2252/2004 van de Raad van 13 december 2004 betreffende normen voor de veiligheidskenmerken van en biometrische gegevens in door de lidstaten aangegeven paspoorten en reisdocumenten. 2004. OJ L Vol. 385. <http://data.europa.eu/eli/reg/2004/2252/oj/nld>.
- ICAO. Machine Readable Travel Documents. Part 2: Specifications for the Security of the Design, Manufacture and Issuance of MRTDs. 8th ed 2021 https://www.icao.int/publications/Documents/9303_p2_cons_en.pdf
- ICAO TAG/MRTD. 10/11/2012. Agenda Item 5: Country and Organization Reports. A review of the requirement to display the holder's gender on travel documents. (Presented by New Zealand.) https://www.icao.int/Meetings/TAG-MRTD/Documents/Tag-Mrtd-21/Tag-Mrtd21_IP04.pdf

Pim Claessens is een non-binaire derdejaars bachelor student Filosofie aan de Universiteit Utrecht

Illustratie door Daphne Lamfers

